

82.3 (2Poc=Алт)

9/570



Н. К. ЯЛАТОВ

ЧАНКЫР ТУУЛАРДЫН  
ЧӨРЧӨКТӨРИ



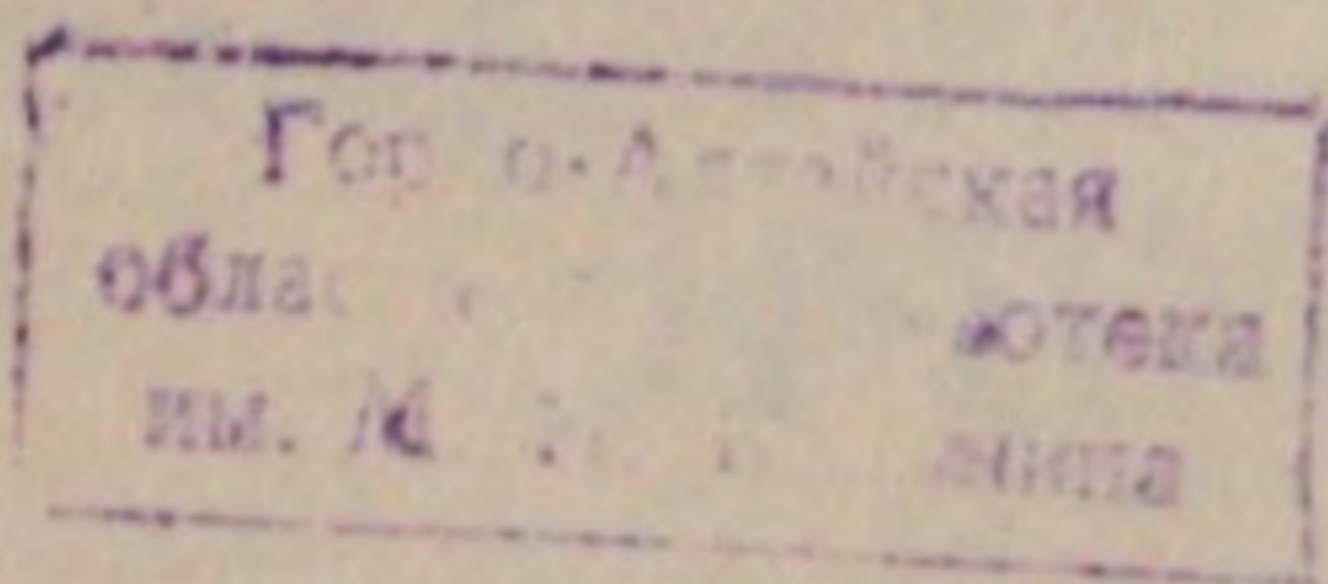
82.3(2Рос=Алт)-06

С (Алт)

Я 510

Чөрчөктөрдү кайчы, чөрчөкчи *Н. К. Ялатов*  
айткан

Јуунтыны кепке базарга  
*Т. Шинжин* белетеген



Я 110 Чанкыр туулардын чөрчөктөри. — Горно-Алтайск: Алтай Республиканын «Үч-Сүмер» бичик чыгартузы, 1993.— 88 с.

Керик, калју бай-жайзандарды тегин улус омогыла, сүмезиле, санаа-јалтанбазыла јенип турганы ла ан-куштар керегинде көп солун чөрчөктөрдү балдар јилбиркеп кычырар.

Јуунтыга анайда ок кеп, чечен ле көөрөм сөстөр, айдын-күннинг белгелери кирген.

Я 4803070400—013

М 138(03)93

ISBN 5-7405-0515-1

© Книжное издательство «Юч-Сюмер» Республики Алтай, 1993

## АЛТАЙДЫҢ ОЙГОР ЧӨРЧӨКЧИЗИ

Николай Кокурович Ялатов 1927 жылда өзөктөри көп Шебалин аймакта чыккан. Ол ала жаштан ала албатынын оос чүмдемелин сүүп, угуп, көгүске салатан. Уулчак анкуш, улус керегинде уккан чөрчөктөрдү, кеп, укаа, чечен сөстөрдү, табышкактарды, учы-куйузы жок кожондорды, — ончозын угуп, качан да ундыбайтан. Көп жылдардын туркунына көгүске илинген ончо чүмдемелдерди карыыр жажы жеткенче алып жүргени кайкамчылу.

Жаш та тужында, жаандап та келерде бастыра укканын Николай Кокурович кичинек, соныркак балдарга жаантайын куучындап, там чүмдеп туратаны эмдигенче көрүнөт. Чөрчөкчи, кайчы улус көп жерлерге жүрөп, тоозы жок улуска жолыгып, озорло ачык-жарык куучындажар. Ажарынкай, сескир, ак санаалу жүрөп.

Николай Кокурович кезик чөрчөкти кем айтканын, кемнен укканын качан да ундыбайт. Темдектезе, «Керик байды кезеткени» деген чөрчөкти ол 1947 жылда Ондой аймакта Караколдо журтаган майман сөөктү Жыргал деп карган кижиден уккан. Ол өйлөрдө Николай Кокурович Апшыйактуда малдын эмчизи — ветеринар болуп иштеген. Жыргал өрөкөн Каспа журттан Апшыйакту журтка жеткенче, көп солун куучындар айткан эди деп ол эмди эске алат. Онын эске алганыла болзо, Тын-Кескен деп жерде, кезер кескен тыт та керегинде кеп куучынды айткан. «Бу кереес тытты агаш кезечилер кезип салганы коомой — деп, чөрчөкчи эске алат. — Жербойындагы улус албатызынын чөрчөк-куучында арткан мындый кереес жерлерин корып, чеберлеп, жаш үйеге көргүзүп, куучындап жүрзе, жакшы болор эди. Же бу керегинде улус сананбайт ошкош. Жагыс та жараш эмес, кереес жерлер, агаштар жоголгонула колбой жон ортодо ол керегинде куучындар да ундылган».

Онызы чын. Же Николай Кокурович Ялатов бойынын билерин төкпөй-чачпай жаш үйеге карамы жоктон куучындайт. Бу жуунтыга салынган чөрчөктөрдүн, легендалардын көп нургуны «Алтайдын чолмоны» газетте кепке базылган. Кезик куучындар бой-бойына жуук эмезе вариантту. Вариантту куучындар, чөрчөктөр албатыда көп. Олорды балдар кычырып, бойларына көп солундар билип алар. Же ол куучындарды, чөрчөктөрдү бу бичикке белетеерде, жагыдан ажаруга алып жазаган. Бичикке анайда ок кеп сөстөр, чечеркештер кирген.

Жуунтыга кирген чөрчөктөр кычыраачыларга жылбилү

болор деп иженер керек. Олордо ач, керик, калју бай-  
жайзаңдарды тегин улус омогыла, сүмезиле, санаазыла, жал-  
танбазыла јенип турганы керегинде солун айдылат.

Алтай албатынын алтындый сөзи биске кереес. Темдек-  
тезе, улустын, тындулардын, ар-бүткеннин белгелери кере-  
гинде көп-көп кыска, курч эрмек-куучындар бар. «Алтай  
улус озодо айдын-күннин айалгазын өлөңдөрдөң, агаштар-  
даң, тындулардаң, Айдын, Күннин, Жылдыстардын турган  
аайынаң, бүдүминенг озолодо билип туратан» — деп, чөрчөк-  
чи айдат.

Анайып, јуунтыга Николай Кокуровичтин албатынаң  
уккан белге-темдектерди база салганы јолду болор. Олорды  
балдар кычырып, јүрүминде тузалангадый учуралдарды эске  
алып јүрер, айса болзо, бойлоры да чүмдеп байыдар, јөмбөр  
деп иженер керек.

Слердин колыгарда солун, јилбилү бичик. Кычырыгар.

*Таныспай ШИНЖИН.  
ГАНИИИЯЛ-дын ишчизи, бичиичи*

## АЛАКАН ЛА ОНЫҢ УУЛДАРЫ

Озо, озо өйлөр тушта бистинг туулу чанкыр жараш Алтайыста алган эжи јада калган Алакан деп эмеген журтаган. Көп жылдарга ол Теке байдын койлорын кабырган. Онын кату терелерин илеп, эки колынын күчиле јаткан.

Алакан деп эмегенде беш уул болуптыр. Јаан уулынын ады Эргек, экинчи уулы Ус, үчинчи уулы Ортон, төртинчи уулынын ады Чечен, бежинчи уулынын ады Чычалкай болгон.

Алакан эмеген кой-эчкилердинг терелерин, торко чылап, јымжада илейтен. Онон олорды Теке байга экелип, ижи учун алган азык-түлүкти јүктенип јанар. Беш балазын тойо азырап јүретен.

Бир күн Алакан эмеген тын оорый берген. Илеп салган кой-эчкилердинг терелерин Эргек деп јаан уулына береле, айдыптыр:

Јети суунын ол јанында,  
Јети туунын ары јанында  
Тоолоп болбос мал азыраган,  
Тоозы јок јон башкарган  
Теке бай журтап јат.

Бу терелерди ого табыштырала, айт: «Энем азык-түлүк экел деп јакыган».

Эргек илгин таарын јүктенип, күн ажыдын көстөп, базып ийген.

Төрт јаан суу кечкен, төрт јаан туу ашкан.

Онон ары барып јатса, төрт айры јол ортозында јүрекче айыл турган, јүлүнче ыш чыгып турган. Эргек јууктап келерде, айылдан ак башту эмеген чыгып келген. Эргекти көрүп ийеле, айткан:

— Эргек, јакшы ба! Сен кайдөөн барадырын? Айылга кирип, бийттү-сиркелү көчө ичип алзанг.

Эргек, јакшылајала, айткан:

— Мен слердинг бийттү-сиркелү көчөгөрдү ичкенче, капшай барып Теке байдын үстү-јуулу курсагын јибей.

Анайда айдала, анан ары база берген.

Бир жаан суу кечкен, бир жаан туу ашкан. Теке байдын өргөөзине жеткен. Каалгалу эжигин ачып, айылга кирип келген. Илеп салган кой-эчкилердин терелерин жерге салып, от айагына отура түжүп, эзен-амыр сураган.

Теке бай төр бажында отурды. Эргекти көрүп, сураган:

— Не керектү келдин?

Эргек айткан:

— Энем меге илеп салган кой-эчкилердин терелерин береле, айткан: «Азык-түлүк божогон. Жети суунын ол жанында, жети туунын ары жанында, тоозы жок мал азыраган Теке деп байдан азык-түлүк сурап экел деген».

Теке бай эмегенине бурылып, айткан:

— Сен бу Эргекке сарју, курут берзен. Ажанып алзын.

Эмегени илеп салган кой-эчкилердин терелерин кабыра кучактанып, төргө апарып салала, бир жалбак курут, бир болчок сарју алып берген. Мыны көргөн Теке бай айдыптыр:

— Эргек, сен курут ла сарјуны бу агаш тишке тиштейле, оттын жанына кадап сал. Бойун чыгып, эмеш одын жарып ий. Онон келип, ажанып ал.

Эргек тышкары одынды жарып ийеле, ажанарга кирип келерде, сарјузы кайылып калган, куруды күйеле, кичинек артып калган. Эргек курудун жип ийеле, ыйлаган.

Теке бай айткан:

— Торонг тойбогон болзо, тышкары чыгып, айылды эбире бассан, төр бажында төрт мүүстү куча бар, оны экелип сойоло, кара казанга кайнадып жи.

Эргек айылдан чыгып, эр жанын эбире базарда, көк ийт калып келген. Чеденди ажып жадарда, жалмаш эдин ийт жара тарткан. Чеденди төрт мүүстү кара куча сүзерде, Эргек терен оронын түбине барып түшкен. Чыгар аргазы жок, ыйлап-сыктап, артып калган.

Энези ле төрт карындажы төрт күн сакып чөкөгөн. Энези Ус деп уулына илеп салган кой-эчкилердин терелерин береле, айткан:

«Жети суунын ол жанында, жети туунын ары жанында Теке деп бай журтап жат.

Кой-эчки кабырган Алакан энем слерден азык-түлүк экел деп ийген» — де.

Ус деп уулы илгин таарын жүктенип, Теке байдын журтын көстөп, базып ийген. Төрт жаан суу кечкен, төрт-жаан туу ашкан.

Онон ары барып жатса, жүрекче айыл турган, жүлүнче ыш



чөйилип турган. Качан ол айылга жууктап келерде, айылдан ак башту эмеген чыккан. Усты айылга кирип, бийттү-сиркелү көчө ичсин деерде, Ус айткан:

— Слердин бийттү-сиркелү көчөгөрди ичкенче, капшай барып, Теке байдын үстү-жуулу көчөзин ичпей.

Анайда айдала, база берген. Үч сууны кечип, үч тууны ажып, теке байдын өргөөзине једип, каалгалу эжигин ачып, кирип, от айагына отуруп, эзен-амырын сурашкан.

Теке бай сураган:

— Не келдин, Ус?

Ус айткан:

— Јети суунын ол јанында, јети туунын ары јанында слердин кой-эчкигерди кабырган энем азык-түлүк экел деп айткан.

Теке бай эмегенине айткан:

— Бу Уска сарју-курут бер.

Байдын эмеени илилү терелерди кучактанып, төргө апарып, салала, Уска бир болчок курут, бир болчок сарју берерде, Теке бай айткан:

— Сен курут-сарјунды агаш тишке тиштейле, отко изидип сал. Бойын чыгала, одын јарып ийеле, кирзен, јымжап калар. Ажанып аларын.

Ус курут-сарјузын агаш тишке тиштейле, от јанына кадайла, чыгып, одын јарып ийеле, кирип келерде, сарју кайылып калган. Курудын јип ийеле, ыйлай берген.

Теке бай айткан:

— Торон тойбогон болзо, тышкары, айылдын төринде төрт мүүстү куча бар. Оны экелип, кара казанга кайнадып ји.

Ус чыгала, айылды эбире базарда, көк ийт калып келген. Ус чеденди ажып јатканча, онын јалмаш эдин јара тарткан. Чеденге кирип барарда, төрт мүүстү кара куча сүзерде, терең оро түбине барып түшкен. Мында агазыла экү ыйлажып арткан.

Үч күн өткөн. Эки карындаш јок. Энези илеп салган кой-эчкилердин терезин Ортон деп уулына береле, айткан:

«Јети суунын ол јанында, јети туунын ары јанында Теке деп байдан азык-түлүк экел».

Ортон илгин таарын јүктенип, акаларынын изин истеп, базып ийген. Төрт јаан суу кечкен, төрт јаан туу ашкан. Јолдо јүрекче айылдан јүлүнче ыш чыгып турган. Јууктап келерде, ак башту эмеген чыгып келген.

— Јакшы ба, Ортон! Кирип, бийттү-сиркелү көчө ичин ал — деген.

Ортон уул айткан:

— Слердин бийттү-сиркелү көчөгөрдү ичкенче, капшай барып, Теке байдын үстү-јуулу көчөзин ичпей.

Анайда айдала, база берген. Онон ары Ортон үч јаан суу кечип, үч јаан туу ажып, Теке байдын өргөөзине једип, эжик ачып, кирип келерде, Теке бай төрдө отурган. Ортон от айагына отурып, јакшы сураган.

— Не керектү келдин? — деп, Теке бай сураарда, Ортон айткан:

— Јети суунын ары јанында, јети туунын ол јанында



слердин кой-эчкини кабырган Алакан энем слерден азык-түлүк экел деген.

Теке бай эмегенине айткан:

— Бу Ортонго курут-сарју бер.

Эмеени илеп салган терелерди төргө апарып салала, Ортонго бир болчок курут, бир болчок сарју экелип берген. Теке бай айткан:

— Агаш тишке курут-сарјуны тиштейле, от јанына изидип салала, чыгып, одын јарып ийеле, келип ји.

Ортон уул курут-сарјузын от јанына изидип салала, чыгып, одын јарала, кирип келерде, сарјузы кайылып калган. Ортон курудын јийле, ыйлай берген.

Теке бай айткан:

— Торон тойбогон болзо, тышкары, төр бажында, төрт мүүстү кара куча бар. Оны экелип, кара казанга кайнадып ји.

Ортон айылдан чыгып, айылды эбире базарда, көк ийт калып келген. Чеденди ажып јадарда, јалмаш эдин јара тарткан. Ол чеденге кирерде, кара куча сүзерде, Ортон терен оро түбине барып түшкен. Эмди мында үч карындаш ый-сыгытта арткан.

Энези үч уулын эки күн сакып чөкөгөн. Энези эмди Чечен деп уулына илеген кой-эчкилердин терелерин берип, айткан:

Акаларынын кийнинен бар.  
Јети суунын ол јанында,  
Јети туунын ары јанында  
Теке байдан азык-түлүк экел.

Чечен илгин таарын жүктенип, акаларынын изин истеп, базып ийген.

Төрт јаан суу кечкен,  
Төрт јаан туу ашкан.

Көрөр болзо, жүрекче айылдан јүлүнче ыш чыгып турган. Ак башту эмеген чыгып келеле, айткан:

— Јакшы ба, Чечен! Кирип, бийттү-сиркелү көчө ичип алзан.

Чечен айткан:

— Теке байдын үстү-јуулу көчөзин ичедим.  
Анайда айдала, оног ары база берген.

Үч суу кечкен,  
Үч туу ашкан.

Теке байдын өргөөзине једип, эжигин ачып, кирип, от айагына отурып, јакшылашкан. Төр бажында Теке бай бойы отурат.

— Не келдин, Чечен? — деп сураган.

Чечен айткан:

— Јети суунын ол јанында, јети туунын ары јанында слердин кой-эчкилеригерди кабырган Алакан энем слерден азык-түлүк экел деп ийген.

Теке бай эмегинине айткан:

— Бу Чеченге курут-сарју бер.

Эмеени илгин таарда терелерди төргө апарып салала, Чеченге бир болчок курут, бир болчок сарју экелип берген.

Теке бай айткан:

— Курут-сарјуны агаш тишке тиштейле, от јанына изидип салала, чыгып, эмеш одын јарып ийеле, келип ји.

Чечен тиштеги курут-сарјузын очок јанына күлге кадайла, чыгып, одын јарала, кирип келерде, курут-сарјузы кайылып калган эмтир.

Чечен отурала, ыйлай берген.

Теке бай айткан:

— Торон тойбогон болзо, тышкары, төр бажында, төрт мүүстү кара куча бар. Оны тудала, экелип, кара казанга кайнадып ји.

Чечен тышкары чыгып, айылды эбире базарда, көк ийт калып келген. Чеденди ажып јадарда, јалмаш эдин јара тарткан. Чечен чеденди ажарда, кара куча сүскен. Чечен терен оро түбине түшкен. Көрөр болзо, үч карындажы мында онту-калакта болтыр. Кожо артып калды. Эмди төртү боло берди.

Алакан эмеген Чычалкай деп уулыла кожо төрт уулын эки күнге сакыган. Јок. Арга јокто Алакан Чычалкай деп уулын ийген.

Акаларынын кийнинен бар.  
Јети суунын ол јанында,  
Јети туунын ары јанында  
Теке байдан азык-түлүк экел.

Чычалкай илгин таарын жүктенип, акаларынын изин истеп, төрт суу кечкен, төрт туу ашкан, жүрекче айыл турган, жүлүнче ыш чыгып турган.

Јаба једип келерде, ак башту эмеген чыгып келеле, Чычалкайга айткан:

— Бу сен кайдöөн барадырын? Кирип, бийттү-сиркелү көчө ичип ал.

Чычалкай айткан:

— Эзен-амыр сурап, айылга кир дегенде, не кирбес.

Анайда айдала, айылга кирип келерде, айылдын ичининг жаражын кайкаган. Бийттү-сиркелү көчө дегени үстү-жуулу көчө эмтири. Эмеген көчөни аяакка уруп, таш тактанынг үстине тургусты. Чычалкай ичер болзо, көчөнинг амтандузын! Уйдын эмчегиненг эткен борбыйдан көөрчөк урган. Жакшызын!

— Таш тактанынг үстинде казы-карта жадыры, кезип жи! — деерде, Чычалкай жип турза, түгенбес. Ол ло бойы. Байагы борбыйдагы көөрчөктөн уруп ичер болзо, түгенбес. Ол ло бойы. Чычалкай кайдöөн барып жатканын угуп алала, эмеген айдыптыр:

— Акаларынг өткөн эди. Айылга кирип, бийттү-сиркелү көчө ич дееримде, бирүзи де болбогон... Эмди коно амырап, уйукта, — дейле, көбөн-торко төжөккө жатырып, көбөн-торко жууркан жабып берген.

Чычалкай тойоло, уйуктай берген. Ойгонып келер болзо, күн чыгып келген эмтир. Чычалкай чыгып, јунунып, ойто кирип келзе, көчө белен. Көөрчөктөн уруп ичер болзо, бортого толбозобос. Картаны кезип јиир болзо, астабас. Там ла көптөп турар.

Эмеген айдат:

— Ажан, ажан, балам! Баратан јолынг күч. Жакшы ла тойо ажан.

Чычалкай бортодонг көөрчөкти уруп, ичип турза, коробос јанду болды.

Картаны кезип жип отурза, астабас. Тойо жип алала, кайкап отурат. Тышкары уй да јок, јылкы да јок.

Эмеген Чычалкайга айтты:

— Је, эмди амырап, курсагын тойып, күчинг кирип калган. Теке байга једип, кирип барала, јакшы суразан, јал аларга келдим деп айт. Эмеени курут-сарју берзе, өгөөни айдар: отко тиштеп салала, одын јарала, келип ажан деер. Сен алган бойынча жип ий. Теке бай айдар: торонг тойбогон болзо, тышкары, төр бажында, төрт мүүстү кара куча бар; оны экелип, кара казанга кайнат ји деп айдар. Сен айылдан чыгып, эбире бассан, сеге көк ийт калып келер. Сен оны ташла өлтүре сок. Чеденди ашсан, төрт мүүстү кара куча сени сүзерге келер. Сен туура болзон, сени јастыра сүзер. Сен эки мүүзиненг тудала, јыга базып, өзөйлө, јүктенип,

айылга кийдиреле, сойып, кара казанга кайнат. Чеденнин ичинде терең ородон төрт аканды чыгарып, азыра.

Анайда айдала, ак башту эмеген Чычалкайды үйдежиң чыгала, казандый кара ташты көдүрип, ары-бери экчеп ийерде, јудрукча боло берген.

— Мыны каптырганга сугуп ал. Мыныла ийтти соксон, өлө берер. Јастыра сокпо — деп, јакып үйдешти.

Тойо-кана ажанып, амырап, конуп алган Чычалкай эки эдегин кайра кыстанып, акаларынын кийнинен истеп, базып ийди. «Үч суу кечип, үч туу ажып», Теке байдын өргөөзине једип келген. Эжикти ачып киреле, от айагына отурып, јакшылажат. Теке бай төр бажында отурат.

— Не келдин, Чычалкай? — деерде, Чычалкай айтты:

— «Јети суунын ол јанында, јети туунын ары јанында» слердин кой-эчки кабыраачы Алакан энем мени слерден азык-түлүк экел деген.

Теке бай эмегенине айдат:

— Чычалкайга курут, сарју бер.

Эмеени бир болчок курут, бир болчок сарју берерде, Чычалкай, сунган колын тарткалакта, јип ийген. База бер деп сураарда, бай айдат:

— Торон тойбогон болзо, тышкары, айылдын төринде темир чеденде төрт мүүстү кара куча бар, оны экелип, сойып, кара казанга кайнадып ји.

Чычалкай айылды эбире базып, каптыргада тажын алып, јаткан ийтти согордо, ол өлө берди. Темир чеденди ажарда, куча сүзерге мантап келерде, туура калыырда, јастыра сүскен. Чычалкай кучанын эки мүүзинен тудуп, јыгала, өзөп ийерде, айылдын ичинде онту угулды. Кучаны јүктенеле, кирип келерде, Теке бай өлүп калган јадыры.

Чычалкай кара кучаны сойып, эдин ооктойло, кара казанга кайнатты.

Теке байдын эмеени айдат:

— Мени өлтүретен бе?

Чычалкай айдат:

— Мен кижии өлтүрбейтем. Өгөөнөөр јаманына өлди не. Слер ол менин төрт акамды эмдеп, јазыгар!

Анайда айдарда, эмеген сүүнип, айдат:

— Кара сагыжы бойына јетти. Је мен эмдеерим.

Экү барып, Эргек, Ус, Ортон, Чечен деп карындаштарды ородон чыгарып, экелип, эт, јуула азырап, эмдеп јазаган.

Чычалкай улалу атла энезине браатса, байагы јүрекче айыл јогыла. Энезине једип, не болгонын куучындаарда, энези айдыптыр:

— О-о калак, ол эмеген эмес эмей. Ол көрүнер ле кижиге көрүнер. Ол јер киндиги энези. Сеге килеп, ончогордын тыныгарды айрыган турбай.

Чычалкай төрт аказыла, энезиле кожо малду-ашту, јалчыларлу, байып, јыргап јуртай бердилер.

## Э К И Б А Ј А

Мынан озо чанкыр тууларлу Алтайда эки карындаш јуртаган. Бирүзинин ады Коқы, экинчизинин дезе Кортон деп адалган. Коқы јаан карындажы, канча кире јуртаарда, бир де бала азырабаган, бала јок болтыр. Је онын азыраган малы сүрекей көп болгон. Коқы јангыс та малла бай эмес, је торко-мандык та јөөжөлү болтыр. Ол торко-мандык јөөжөни эдер јерин таппайтан.

Кортондо, кичү карындажында, мал деп неме јок, јети бала онын јаан јөөжөзи болтыр.

Көп балдар азырап, бу кире өйгө јетире сүрекей тапкыр анчы кижиге деп адалып турган. Кортоннын андап тапкан алузын јаантайын ла байлар, јайзандар мекелеп, сүмеленип, төлү-калан учун теп ле тегинненг алып баратандар.

Кортоннын балдары көп учун јангыс саар уйынын сүди ол балдарына јаантайын јетпейтен. Онын учун јокту Кортоннын үйи бала-барказын торолотпоско болуп, азыраарынын эп-сүмезин бедреп, бай бајазына ијетен. Ијзе, мынайда айдып ијетен:

— Је, кару балдарым, акаар-јенгеер дөөн барып келигер. Сарју-каймак јип, талкан-калаштан јакшы тойо ажанып алыгар. Онон ээчијип алып, јанып келигер.

Оок балдар, ээчијип алып аказынын айлына келгезин, јенгези оларды азырабайтан эмтир. Керек дезе куучындашпас та. Киргилеп келзе, эжиктин јанына ла отургызып салатан эмтир.

Кайдар эмеш деп, јенгези көстинг учыла оларго көрүп салатан. Балдар отурар ла отурар. Эстејип. Анайда куру отурарга чөкөйлө, ойто јанарга өрө тургулаза, јенгези айдатан болтыр:

— Акыр, акыр, балдар, мен слерди азырап ијейин. Отурыгар ла.

Јенгези јаан аяакты алар ла. Бир аяакта сарју, экинчизинде дезе аарчы. Калбакты алала, олардын колдо-

рына ла оосторына сарјуу ла аарчыны сүртеле, јандырып ийетен.

Бир катап балдардын энези олардын айтканынын чынын-төгүнин билип аларга сананды. Канайда билип аларын узак ла шүүди. Учунда эне кижии ол ло анайда сананган күн, түн кирерде, бай бајазынын айлына барды. Је айылга кирбеди. Айылдын тыштынан ла, эпши јанындагы иргезинен тежик ойды. Онон јанып келди.

Эртезинде эне кижии балдарын бајазынын айлына ийди. Бойы дезе канза таңкы тартып алып, эмеш отурала, балдарынын кийнинен ары барды. Бајанын айлынын иргезине келип, ажындыра ойып койгон тежиктин одожына отурып алала, эп јок то болзо, ајыктап, көрүп отурды. Айылда улус нени эдер эмеш деп.

Балдардын энези көрүп отурза, јене деген кижии балдарды бозогонын јанында отургызып койгон эмтир.

Јаан удабады, балдар јанарга турарда, јенези оларды токтодып, отурган јеринен јүк арайдан турала, айтты:

— Акыр, акыр балдар. Мен слерди чүрче азырап ийейин. Отурыгар, јенези балдардын оозына ла колдорына каймакту аарчыны сүртеле, ажанып алдыгар, эмди јаныгар деп айлынан чыгарып ийди.

Балдарды бајазы канайда «азыраганын»; «күндүлегенин» олардын энези көрүп алды. Энези балдардан озолоп, айлына јанып келди. Ичи-бууры күйүп, тын чугулданып, ол мынайда сананды: «Немени тын ла билер санаалу эмтирин а! Акыр ла, ол балдарла уружып турган тенек шүүлтенди мен көрөрим! Бир тушта түс јерге бүдүрилер ле болбойын!»

Андап барган өбөгөндөри, көп алу аткан, јангылап келдилер. Је Кортоннын андап тапкан алузын Коки карындажы төлү учун төгүндеп алды, калан учун јайзан јамыркап алды. Кортон как куру артып калды. Коки карындажы там ла байып, јамыркап баратты. Јаман кылык-јаны там ла тыгып турды. Ачабы там ла јаандап турды.

Анча-мынча јатканча, соок кыш келди. Јыргалду јай божоп калды. Эки карындаш база ла андап, барарга шыйдындылар. Байагы эки баја оларго база ла азык-түлүк белетегиледи. Азык-түлүк белетелерде ле, Кортон ло Коки андап атандылар.

Сооктор тызыражып турды. Чаган айдын корон ачу соогы башталды.

Бай баја јокту бајага келип, сурады:

— Бу сен соокко канайып тонбойдын? Сенин кеп-

кийиминг самтар-сумтар. Мен тогус кат торко тонду да болзом, түни-түжи бу соокко коркышту тонуп жадым.

Жокту баязы ого айдып жат:

— Мен жокту, жаман да болзом, тоным-саным эски де болзо, соокко бир де тонбой жадым. Уйуктаар алдында эмеш жука этире суурынып алып, чапкыш үүчелеримнин ортозына кирип алып, анда жылу уйуктап аладым.

Кортондо үүчелер кайдан келзин. Кокыда ла бар эмей. Чапкыш үүче деп Кортон ол бойынын балдарын айткан болгон. Бу эрмекти бай баязы ондобогон болгодый. Жокту баязынын кокырлап айтканын ондобой, бай баязы сүүне берген.

— Ээ, мен жанала, үстү-жуулу үүчелеримнин ортозына кирип конзом, ол ло жокту эмегеннен артык, чик жок жылу конорым! — деп айдала, айлына жанып келди. Энгирде, кийген кеп-кийимин эмеш жукарта суурынала, семис үүчелеринин ортозына киреле, жадып, оронып, уйуктай берди.

Эртезинде жокту баязы балдардын ортозынан турала, тышкары чыгып көрзө, бай баязынын айлынан ыш чыкпай турган. Ол тургуза ла барып көрөр болзо, тенек бай баязы семис үүченин ортозына чын конгон болтыр. Уйуктап жадала, этке жаба тонуп калган эмтир. Анайып, ачабына ла теңегине болуп бай баязы тегин калас өлгөн болтыр.

Бай улус кезикте кокыр билбес деген неме ол болтыр.

## АНЧЫ

Чанкыр Алтайда Анчы деп кижиге журтаган. Ол өрөкөн Адучы деп уулду болгон. Качан уулынын кижиге алар өйи жедип келерде, Анчы өрөкөн канча бар нек-сак немелерин садып, жөөжө жөөгөн. Онон уулына Айбычы деп жаан байдын Алтынчы деп аттуу кызын алып берген болтыр.

Бир катап Анчы Адучы уулын ээчидип алып, арка-тууга андап барган. Жолой барадала, Анчы өрөкөн уулынын керсүзүн билерге, ого ачык-жарык айткан эмтир.

— Же, уулым, бу жолды кыскарт.

Айдарда, уулы, аттан түжеле, малтаны алала, жолды оныла чаап баштаптыр. Бу керекти көрүп, адазы уулына айткан:

— Ижинди токтот. Мынан ары бараак!

Экү онон ары барып жадала, Анчы бир элик аткан эмтир. Уулына айдыптыр:

— Мен барып арка-тууны эбирип келейин. Сен дезе агаш казанга бу эликтин эдин кайнадып сал.

Адазы жүре берди. Адазынын jakылтазын тургуза ла бүдүрерге, Адучы агаштан казан жазады. Этти ого кайнадып баштады. Же отто эт кайнаарга жеткелекте, оттын жалбыжына казан күйе берген. Адазы келгелекте, уулы канча-канча казан жазаган. Же этти канайып та кайнадып болбогон.

Анчы канча туу-ташты эбиреле, једип келди. Аштап-суузап келеле, көрзө, уулы казанды кайнадып болбогон эмтир.

— Же, эмди јаналык! — деп, адазы айткан.

Эликтин эдин артынып алып, адалу-уулду айлына јангылаган. Адазы бойынын айлына, уулы — бойынын јуртына.

Јанып келеле, Анчы туйказынан уулынын айлына барып, эмегениле ол нени куучындажып отурганын тындаптыр. Келди — Алтынчы айдып отурат:

— Адан сени јаман көрүп, кыстап турган эмтир. Куру јерге јол кастырган, агаш казанга эт кайнаттырган. Бу ујат эмей база. Ол сени өлтүрерге жүрген кижиге эмтир. Бу аданнын јанына јатпай, мынан качалы! Качып, менин адамнын айлынын јанына барып јадалы. Анда артык.

Ол куучынды уккан Анчы өбөгөн аайы јок ачынган. Ачынала, Айбычы байдын кызын ойто айлына јандырган.

Кысты јандырала, Анчы өрөкөн бойы кой күдүген Күндүчи деп нөкөр кижиге барган. Күндүчи јети кысту болгон. Эң ле кичинек кызы Көөркийек деп атту. Кеберкек, керсү. Анчы атанып јанарда, Көөркийек адазынын берген јүс торбогын айдап экелген. Оны көрүп, Анчы өбөгөн ого айдыптыр:

— Јүс торбоктон келер јылда, эзенде, јүс бозу өскүрип ал!

Көөркийек онын ченегенин билеле, өрөкөнгө айдыптыр:

— Эзенде минип жүрген адаардан кулун ээчидип экелеер.

Келген керегин билип, бу бала сүрекей сагышту болгонын Анчы тургуза ла билип ийген. Ол баланы уулына кудалаар деп шүүди. Эбуре јаткан јокту-јойу улустаган аракы јуујла, кудалап, уулына Көөркийек деп кысты алып бериптир.

Бир күн Анчы өрөкөн мынайда сананган: «Торбок



кабырган бала чечен эмтир, а. Je мененг чечен эмеш пе? Акыр, барып онын куучынын тындап көрөйин».

Анчы барган. Барала, тындап отурза, келди Адучыдан сурап јат:

— Сен алдындагы эмегенингнен не айрылган?

Адучы уулы ол кыска айдып јат:

— Адам бис экүге јуртаарга бербеген. Озо баштап кожо андап бараак деген. Барганыс. Јолой ол мени јол кыскарт деген. Онон элик адала, агаш казанга эт кайна-тырган. Мен онын јакылтазын бүдүрип болбогом. Ол тушта менин эмегеним айткан: «Адаг сени өлтүрерге турган эмтир. Менин адама баралык» — деп. Адам ого тын ачынган. Бар—јок немезин јууйла, байдын кызын айлына јандырып ийген. Онын кийнинде сени кудалаган».

Көөркийек ончозын угала, каруузын мынайда берет:

— Экилеер тенек болгон эмтиреер. Je аданнын јол кыскарт дегени — ол түрген јел деп айтканы болор. Агаш казанга эт кайнат дегени — этти отко тиштейтени болгон. Байдын кызы шыра көрбөгөн, сен дезе бойын онын бажына чыкпаган. Онын учун адан кысты ойто јандырганы чын. Чын эткен кижии эмтир.

Анчы, мыны угуп алып, айлына сүүнчилү јана берди. Олордын ортозында бир де өөн-өчөөн јок болуп јуртагылай берди.

## ЭРТЕ, ЭРКЕ, ЭРГЕК ДЕП КАРЫНДАШТАР

Мынанг озо, озо өйлөрдө туулары чанкыр Алтайда көк-боро атка минген, кара бажы кажайа берген, карыыр јажы једип калган, катан сөөги када берген Көкшин өбөгөн јуртаган эмтир. Алган эжи дезе бажы куудый кажайа берген, быјыраш тиштери куулыдый саргарып калган Көнөчи деп эмеген болгон. Анайда экү узак-узак јур-таган.

Олор, карыганча јуртайла, Эрте, Эрке, Эргек деп үч талдама уулду болуптыр. Je кажызы ла башка-башка кылык-јанду өзүп турдылар.

Каргандарда көк-боро ат, саап ичер сүттү эки көк уй, түгин кайчылап алатан эки көк кой, ноокызын тарап алатан эки көк эчки, кажы ла јылда кулун берер эки көк бее, үреген эки көк ийт болгон.

Јылдар јылыжып өдөт, айлар айланып түгенет. Көп суу аккан. Анайып канча јылдар өдөрдө, Көкшин өбөгөн лө Көнөчи эмегениле карый ла бердилер. Олор өрө туруп

болбос, жанду ла отулар болуп, аймап та калган турдылар. Ижемји жангыс ла уулдарга.

Эрте ле Эрке деп уулдары элик-сыгын андаар, адар болуп, Эргек деп энг кичү уулы эш-неме ондобос, казыр, калжу тенек болуп бүткен эмтирлер. Андый да болзо, Эрте ле Эрке ада-энезин, Эргек деп тенек карындажын андап-куштап азырайтан. Ас малын азырап, өлөн-чөп белетеп, айылдын жүзүн-жүүр иштерин бойлоры бүдүретендер. Эрте ле Эрке бойлорына эш табар аргалары жок жүрдилер. Эш-үүрелери бар болгон болзо, ада-энезин көрөр эди.

Бир күн Эрте ле Эрке эки карындаш кичинек Эргек карындажына мынайда жакылта бердилер:

— Эргек, бис коно андап барарыс. Сен дезе ада-энеңди кичееп, мал-ашты азырап тур.

— Же кичеерим, көрөрүм — деп, Эргек сөзин берерде, Эрте ле Эрке эки карындаш андап атангылаган.

Эргек айылда артты. Жаан удабай айылда арткан Эргектин, акалар чылап, андаар күүни база келди. Ол акаларынын айазын алып, айыл төриндеги мееске чыгып, анда тартып салды. Айлына келеле, ада-энезине айтты:

— Мен мында бу меесте аяа тургузып салдым. Удабай оны барып көрөтөм, — деди.

— Көр лө, балам — деп, ада-энези айдышты.

Анча-мынча ой өдөрдө, Эргек барып тарткан айазын көрди. Барала, көрөрдө, эки көк эчкизи аяага жыга аттырала, өлүп калган жаткылады. Эргек эки көк эчкини жүктенип алып, айлына экелген. Кичү уулчак омордын терезин түргөн сойо тартала, кабырга-сөөктөрүн сөгө чаап, кара казанга кайнатты. Арткан-калган этти артпакка илип салды. Ышталзын деп. Лизе, жакшы болзын деп.

Отко аскан казан кайнаарда, этти чыгарып, ада-энезин тойо азырап койды. Бойы да тойу ажанып алды.

Экинчи күн энгирде эки аказы, андайла, жанып келдилер. Омордын келеткенин көрүп, Эргек эжикке чыгып, акаларын уткып, жалакай, эптү сөстөрлө мынайда сурап жат:

— Эр киндиктү бүткен акаларым, арка-туунун элик-сыгынын аттыгар ба? Эне-аданы азыраарга нени адып, жөөп экелдигер?

— Эш неме көрбөдис — деп, эки аказы удур кемзинип айттылар.

— Ээ, жайлаа, акалар. Мен айылда да арткан болзом, мынаар бу мееске аяа тартып, эки жунга адаала, эне-

адамды азырап койдым — деп айдала, эки мыкынын тайанып, эр кижиге болуп мактанып турды.

Эки аказы лаптап көрөр болзо, Эргек эки эчкини сойоло, ада-энезин азырап салтыр. Арткан этти десе артпакка илип салган турды. Мыны көрөлө, ачынбас акалары ачынышты, кичүү карындажын арбап, көмөлөп баштадылар. Тенек дежип, жүүлгек дежип.

Эки карындаш эрик жокто база ла эрмектежип жат:

— Бистинг кижиге алар аргабыс чек жок, ада-энебисти өлгөнчө лө азырайтан эмтирис.

Эки күн амырайла, эки карындаш Эргекке база жакылта бердилер:

— Бис эмди база эки күн андаарыс. Ас малысты азырап, ада-энегди кичее. Же артык шок этпе.

Эки карындаш андап атана бердилер.

Эргек айылда ла артты. Анайып турала, айылда арткан Эргектинг андаар күүни база ла келди. Байаа ла айылды эбиге басты, ак жаланга барды, анда айа тартып салды.

— Мен анга айа тартып салдым! — деп, ада-энезине айтты.

— Анда, анда ла, балам! — деп, олог айдышты.

Анча-мынча бололо, Эргек айазын көрөргө барды. Барза, эки көк койга айага аттыртып, өлүп калган жаттылар. Эргек, эки койды жүктенип, айлына келди. Сойо тартала, жаан кара казанга кайнадып, ада-энезин азырады. Арткан-калган этти артпакка илип салды.

Эки аказы эки күннинг бажында жанып келип көрөр болзо, Эргек эки көк койды өлтүрүп салган эмтир. Энеадазы тойу-ток. Же акалар тын ачынып Эргекти күлип, сырт терезин ат камчызыла сабай бердилер.

Онон эки карындаш алты күн амырайла, база ла андап бардылар. Олог узак өйлөргө андап баргандар. Бодолы жарым айга. Онойып андап жүреле келер болзо, көргүлөп турза, Эргек карындаш эки көк уйын, эки көк беезин, эки көк ийдин өлтүрүп салган болтыр. Ологдын жагыс ла терелери артып калган эмтир.

Эки карындаш сүмележип жат:

— Бу Эргекти өлтүрбегенче, бис амыр жатпазыс, албатыга жагыс жаман адыс чыгар эмтир.

Эки карындаш өп-жөп. Күүн-тап жагыс.

Эрте Эркеге айдып жат:

— Бис бу Эргекке күчис чыдабас. Ол сүрекей күчтү.

Экү озолоп барала, аркага чыгып алаак. Таш кызыдаак. Онон ташты кызыткан соңында. Эргекти келип кычырала, айдарым: бис түлкү агыртарыс, сен дезе кызыл түлкү келип ле јатса, оны кызыл колло тут ла. Көк тенек неме, ол тоолонуп келеткен ташты сөс јок тудар. Тудуп алза, ол тушта ол күйүп калар.

Кызарып таң атты. Эрте ле Эрке кичү карындажы Эргекти кожо андап барарга кычырдылар. Эргек ого тын сүүнди. Алакандарын тарс этире чабынып ийди.

Кайыр кырлардын ары јанынан күрееленип күн чыкты. Ада-эненин јангыс көк-боро адына үч карындаш учкажып, андап атандылар.

Кобы-јикке једеле, Эрте карындаш Эргекке айдып јат:

— Бу ла турган кырдын анын бис агыртып келейис. Сен дезе бу јыраалу кобынын оозына сакып отур. Мында кызыл түлкү бар дешкен. Кызыл түлкү келзе ле, сен оны јастыра тутпа. Бек ле тут. Тудуп алала, бис сего једип келгенче, оны божотпо!

Эки карындаш агыртар болуп кыр өрө чыктылар. Эргек дезе јыраалу кобынын оозына артып калды. Эки аказы тас кара тууга чыгала, агыртып турган улус болуп, кыйгы-кышкы салдылар, бойлоры дезе јаан от салала, таш кызыттылар.

Анча-мынча ой өтти. Эргек сакып турганча, акаларынын кыйгызы угулды. Эргек келетен кызыл түлкүни тударга болуп, белетене берди.

Анча-мынча болбоды, кобыны төмөн кызыл «түлкү» келип јатканын Эргек көрүп ийди. Анан-мынан соороморо тудуп турганча, кып-кызыл таш сууга барып түшти. Сууга түжеле, шыркырап јатты.

Эргек ташты тудала, мынайда кыйгырып јатты:

— Ээ-ээ, шыр-мыр эдедин бе. Кандый эмеш, сени тудуп аларымда! Эки акам келгенче, сени мен божотпозым!

Тенек карындаш анайда кыйгырып, ташла уружып отурды. Эки аказы кырдан түшкүлөп келди. Арыгандары коркышту эмтир. Түжүп келеле, көрүп турар болзо, тенек карындаш сыр кыйгыда ла эмтир. Сууда соой берген ташты кучактанып алала, эки акам келгенче, божотпозым! — деп, сыр кыйгыда отурат. Мыны көргөн Эрте ле Эрке, эки аказы, кичү карындажын, Эргекти, төгүндеп болбогондорын чокым билеле, ачу-коронго түштилер. Јангыс атка учкажып алып, олар үчү бозом энгир кирерде айлы-јуртына јангылап келдилер.

Айылдын эжигин ачып, үйге кирип келгилезе, адазы ла энези јаткан ла јерлеринде өлгүлөп калтыр.

Кунукчыду кунди Эрте, Эрке ле Эргек ый-сыгытла өткүрдилер. Аш-тус јок, аш-курсак беленинче табылбаста, эне-адазынын кунине јангыс көк-боро адын сойып, ада-энезинин сөөгин јууп салдылар.

Айлар ээчий айлар өтти. Бир јыл өткөн кийнинде Эрке ле Эрте — эки карындаш мынайда јөптөштилер:

— Экү азык-түлүк белетеп алаак, оног мынаг таг эртеден ле качып бараак. Эргек дезе мында јангыскан ла артып калзын.

Јажытту јөптөжип, карануй түнде эки карындаш олордын санаа-күүнин кем де укпаган деп бодогондор. Чын да, түнде јөптөжип турарда, Эргек олордын куучындарын угуп салтыр. Кетежип, јакшы угуп алган согында, Эрке деген аказы оног јаан аказына айдып турды:

— Көс лө јеткен јер јаар тенип баралык. Баш јайган јер јаар уланалык. Ырысту јүрүм түнгей ле учураар болбос по!

— Качан баралык? — бир аказы сурайт.

— Таг алдында, Эргек уйуктап ла јатса, — экинчизи каруун јандырат.

Анайып эки аказы азыкты белетеп баштадылар. Азыкты јеткилинче белетейле, таг алдында ла барар болгонын Эргек лаптап угуп алды.

Эки карындашта не болзын, талкан-көчө согуп, саргайкандык кайнадып, карануй түн киргенде уйку јоктон эт кадырып, кеп-кийимдеринин јыртык-тежиктерин көктөгилеп турдылар. Белетениш тын болуп турганын Эргек караннаг көрүп ле турды.

Эки карындаш азыктарын эки капка сугала, түн ортозы өдөрдө, эмеш амырап алар дешти. Уйуктай бердилер.

Бу өйдө Эргек база уйуктап јаткан кижиге болгон. Карындаштар уйуктай ла берерде, Эргек араай турала, сокыны алып, төжөгине кыйын салала, бойы дезе каптын оозын чечип баштады. Каптын оозын чечеле, белетегең курсактан тойо ажанып алды. Экинчи капты ачала, ажанган каптан бир эмеш курсакты ого толо эдип тыктай салды. Буулап салала, байагы толбос капка киреле, бөктөйлө, тууразынан тынган тыныш чыгар эдип кичинек тежик ойып алды. Ол эмди анда јадып јат.

Тенгерининг төзи жарып баштады. Эки карындаш оны сескен болгодый. Олор ойгоноло, чала-была чайлайла, Эргек ойгонголокто, мынанг түрген барар дежи, эки капты жүктенип, эжик блаажып, чыгып, түрген-түкей жүргүлей берди.

— Эргектен калганчыда ла айрылдыс — дежи, сүүнгилеп бараттылар.

Эки карындаш эмди эдектерин кайра кыстангылап, күн чыгыжын көстөгилеп, түрген базыттан эди-каны изип, жайпан-жуйпан баргылап жатты. Тан там ла кажайып келетти.

Баргылап жатканча, тандакталып тан атты, тамырланып, күрееленип күн чыкты. Эрке ле Эрте баргылап ла жат. Канча тайгалар аштылар, канча талай кечтилер. Аштап, арыыр бажы боло берерде, кенертен алыс жерден кыйгы угулды. Олор угуп турар болзо, ол кыйгы Эргектин үни эмтир.

— Акалар! Акалар, сакып алыгар! — деп, айткан сөстөри алыс жерден иле угулат. Бу өйдө арыганын ундыйла, эки карындаш, мендеп, анан ары бардылар.

Баргылап ла жат, баргылап ла жат. Баргылап жатса, байагы жаңыланган үннен жуук үн угулып жат:

— Акалар! Акала-ар! Сакып алыгар!

Эки карындаш Эргектин үнин танып ийбей. Олор анан тын чочып, оног түрген бастылар. Кайа да көргүлебейт. Тыныштары буулып турды.

Баргылаган ла баргылаган. Түн ортозы болордо, Эргектин үни оног тын угулды. Эки карындаш сүрекей тын арыгандар. Олор, жыгыла-жыгыла анан тын түргендедилер. Эмди күн чыгар алдында кичү карындаштын үни олордын чек жанында деп угулды.

Эрте ле Эрке, арыйла, чылайла, аштайла, эмди эрик жоктон амыраар деп санангылады.

— Ажанар керек. Капты чеч! — деп, Эрке айтты.

— Же, бу чала толбозын ачып ийейин! — деп, Эрте карууна жөпсинди.

Эрте капты ачып ийерде, каптын ичинен Эргек чыга конды. Батаа, эки аказы чочыйла, эрмек те айдып болбойт. Эриндери тыркыража берди. Эдер немезин таппай турдылар.

— Кем жок. Кожо ажаналы — деп, Эрте айтты.

Ажанып алала, амырап, оног анан ары үч карындаш ээчий-деечий бардылар.

Анча-мынча барып жадала, көргүлезе, жаан айыл турат. Түндүгинен кып-кызыл жалбышту ыш чыгат. Мыны көргөн Эрке жаан аказы Эртеден сурап жат:

— Ака, мен бу айылдан биске курсак азып ичерге суранайын? Жараар ба? Айса, кандый?

Аказы жөпсинип ийди. Айылга кирип келгежин, оттын жанында Желбеген өбөгөн учазынан жаткан эмтир. Желбеген, Эркени көрөлө, сурап жат:

— Бу сен кайдаар барып жадын, балам?

— Бис, блар, слердин айылга казан азып ичерге ле амырап аларга турус — деп, Эрке айтты.

Желбеген сүүнди:

— Менин таш өргөөмө кирип, казан азып, ажанып, анда амырагар! — Анайда айдала, ичинде сананды: «Курсак бойы келген турбай!» Ол калын эрдин канча катап жаланып ийди.

Эрке айылдан чыгала, таш өргөө жаар базарда, Эрте ле Эргек оноң артпадылар, кожо бардылар.

Таш өргөөгө кирип келгилезе, мында эки жаан печке турат. Оноң ары көрөр болзо, темир эжик турат. Эрте ле Эрке — эки карындаш ол эжикти ачып болбодылар. Ачкылап болбосто, Эргек карындаш келеле, ол эжикти кодоро тартып ийген. Киргилеп келген. Айландыра көргүлөп турар болзо, мында эки жараш кыс отурган эмтир. Олор уулдарды көргүлөп ийеле, удуря жүгүргилеп келеле, мен-деп сурагылайт:

— Бу слер кажы јердин улузы? Бери не келгенигер? Јартын айдыгар!

Эрте карындаш ологго айдып жат:

— Јалчы болуп иштеерге јер бедреп жүрүбис. Бу айылдын ээзинен казан азып, ажанып, амырап аларга суранганыс. Ол бисти бу өргөө жаар ийген. Онын учун келдибис.

Јииттин айтканын угала, эки кыс ыйлажат:

— Калак ла кокый, көөркийлер! Мынан түрген барыгар! Өлбөс бойыгар өлөрөөр, барбас бойыгар барараар. Бу јурт јети башту Јелбегеннин јурты деп канайып билбедигер? Бүгүн бисти јийтен күн! Ой-ой! Аргалу болзогор, эртеден ле барыгар.

Кыстар анайда айдыжып, ыйлажып турарда, Эрке ле Эрте алан кайкажа бердилер: нени эдер деп. Ол тушта Эргек ологго кату сыркынду айтты:

— Јелбер Јелбегеннен не мынай коркыйтан, акалар.

Жаражай кыстар, слер саламат кайнадыгар. Желбеген кү-  
лүк келзе, ого удур мен чыккайым! Ол менин керегим  
болзын. Көрөр ол Желбегенди.

Эки жараш кыс уулдарга саламат кайнадып баштады-  
лар.

Эрте карындаш олардон сурайт:

— Айлы-јуртаар кайда? Эне-адаар кем?

Јаан кыс айдып јат:

— Бистин адабыс Сагал деп кижн. Ол Сангыскан-  
байдын койын кабырган. Энебис бистин Күмүш деп атту  
кижи болор. Менин адым Оймок, сыйнымнын ады Јүстүк  
эди. Желбеген деп јудумар табылала, эне-адабысты јип  
салган. Олорды јийле, бис экүни бери бу таш өргөөгө  
эжелген.

Анча-мынча өй өтти. Желбеген бойынын бир јаан  
кызын бойына кыйгырып алала, ого мынайда јакылта  
берип јат:

— Сен калас өй өткүрбе. Ол өргөөдөги Эрке ле Эрте  
деп эки карындашты экелип, печкеге быжырып сал. Анан  
ажанарыс. Тату курсак ол.

Желбегеннин јаан кызы өргөөгө кирип келеле, кыйгы-  
рып јат:

— Эрте ле Эрке, бери келигер!

Бу өйдө Эрте ле Эрке, Эргек карындашты меке-сүмеле  
чыгарып келдилер. Эргек чыгып келерде, Желбегеннин  
јаан кызы айдып јат:

— Бу күрекке јат!

Эргек мынан эмес, күрекке чалкойто јада түшти.  
Желбегеннин кызы Эргекти печке дөөн чачарда, Эргек  
печкенин эки жаагына тебеле, јерге келип мыч ла түшти.

Желбегеннин кызы адылып јат:

— Сен јастыра јаткан! Јүүлгек эмтирин!

Эргек ол тушта сурап јат:

— Канайда күрекке јадарын сен меге јазап көргүзип  
бер?

Желбегеннин кызы агаш күректин үстине жараштыра  
болчойып јада койордо, Эргек оны изү печке дөөн чачып  
ийди. Печкени бөктөп салала, бойы эки акаларына барды.  
Карындаштардын эрмек-куучыны көптөп лө чыгарда, Жел-  
беген ортон кызын ийген эмтир: не дезе, јаан кызы  
јакылтаны бүдүрбеген болор деп.

— Эрте ле Эркени изү печкеге быжырып сал! — деп  
јакарды.



Желбегеннин ортон кызы өргөөгө кирип келеле, уулдарды база ла кыйгырган эмтир. Эрте ле Эрке катап ла Эргек карындашты ол кыска удур мекелеп ийиптир.

Желбегеннин ортон кызын Эргек карындаш база ла анайып ок изү печке дөөн чачып, быжырып салган болтыр.

Кыстарын келер болор деп Желбеген узак сакыган эмтир. Олор экүнинг кажызы да келбес болордо, Желбеген кичү кызын ийген эмтир. Эргек оны да бойынын мекезиле печкеге быжырып салган эмтир.

Желбеген кыстарын сакыган ла сакыган, жок. Келгилебесте чугулданды:

— Ойындары канай божобос балдар бу!

Арбанып, өргөөгө бойы кирип келди. Анда кем де жок эмтир. Ээн. Кайкайла, изү печкени ача тартты. Онын ичинде кызара быжып калган эт жатканын быжу көрүп алды. Ол тургуза ла кыстарын мактап, сыр кожонго эт чыгарып алды. Анча-мынча жип отурала, айтты:

— Ы, менин эдим ошкош кандый эт бу?

Желбеген печкеден база бир болчок эт чыгарды. Жип көрди.

— Ы, менин буурым ошкош кандый сан башка буур бу? — дейле, үчинчи болчок эт чыгарды. Кенетийин эдиканы барт этти. Кичү кызын жүстүгинен танып ийген эмтир.

— Э! Калак ла сени, ийттер куру жерге барган эмтир! — деп, Желбеген ачу-корон кыйгырды. Ол бодогон: үч карындаш жүре берген деп. Түлкүүрин ала койып, темир эжикти ача соголо, көрзө, ме сеге! Онын көстөринин алдында: Эрте, Эрке ле Эргек, оног эки жараш кыс ончозы мында отургылады! Желбеген Эрте ле Эркени келип ала койды. Желбегенге жуук тургандары учун. Желбеген олорло бар-жок күчиле тудужа берди. Уулдар көрүп турза, ачап-торо Желбегеннин жаан оозынан ак көбүк ажып турды. Жерге чачылып турганы жескимчилү болды.

Эки карындажы Желбегенле күрежип турар өйдө Эргек кыстардын кайнаткан саламат ажын жип отурган. Жип отурала, айтты:

— Кем ле келип менин жип отурган саламадымды тегин жерге төксө, мен онын будын кайра тартарым!

Эки карындаш, Эрте ле Эрке, Желбегенге чыдашпазын жакшы билгилеп ийди. Анча-мынча ой өткөндө, олор экү Желбегенди жакшы эп-сүмеле Эргектин жанына жууктаттылар. Желбеген, жескинип турала, ажанып отурган Эргектин



саламаттуу айагына кийдире басты. Ол тушта Эргек Желбегеннин будынан тудала, жерге жыга тартты — Жутпанын жыгылганын Эрте ле Эрке көрүп ийгиледи. Ол ло тарыйын Желбегеннин жети кежирине келип кадала бергиледи. Ол тушта Эргек Желбегеннин он будына тебеле, сол будын жалмажынан кодоро тартты. Желбегеннин каны талай

болуп ага берди, кату сөөги кайа болуп жада калды. Караканы жытту, жаман эмтир.

Эрте, Эрке, Оймок ло Жүстүк коркышту сүүнип, Эргекке акту быйанын айттылар. Эки кыс уулдарды мактап, жараш кожон кожондодылар:

Очкөн отты камыстыгар,  
Олгөн бисти тиргистигер.  
Темир эжикти кодороло,  
Тыныбысты корыдыгар!  
Жалтанбас уулдар бололо,  
Желбегенле согуштыгар!  
Ачап-жутпа тагманы  
Антара тартып өлтүрдигер!

Онон олор бежү таш өргөөдөн чыгып, Сангыскан байдын журтын көстөп базып ийдилер. Эргек дезе Желбегеннин сол будын ла ай малтазын бойыла кожо алып алды.

Акалары сурап жат:

— Оны не керек сен бойыгла кожо апарып жадын?

Эргек айдып жат:

— Слер, карындаштар, Желбегеннин будын ла ай малтазын жаман көрбөгөр. Жеткерлү ой келзе, олор биске сүрекей керектү болор.

Бежү баргылап ла жатты. Олор көс једер јерден көрөр болзо, олордын алдында кебистий чөл јадат, ол чөлдин ортозында јаан терек көрүнөт. Онын јанына јууктап келеле көрөр болзо, бу ла алтан алты айры теректин төзине алтан айгыр мал тебеелеп тургадый элбек эмтир. Мында ок алтан өрөкө јон келзе, амыр јакшы јер болтыр. Олор ончозы ого келип, јакшы оду салдылар. Тату јакшы курсак кайнадып, ажангылап алала, амырап отурдылар.

Ажанала, анча-мынча отурганча, кара јердин үсти торгылып келди. Соок эзин согуп баштады. Ончолоры јалтанып, коркып турарда, байа ла Эргек олорго айдат:

— Је, карындаштар, бу не болуп турганын билерге, терекке чыгала, јазап көрөктөр.

Ончолоры онын айтканыла јөпсингилеп, алтан алты айры бай-терекке чыктылар. Эргек мынан эмес, Желбегеннин сынар будын ла онын ай малтазын алганча терекке чыкты.

Күн кырга отура берерде, база ла кыйгы, табыш угулды. Јаан удабай олорго көп мал айдаган улус келип јатканы иле көрүнди. Олор көрүп турганча, мындагы ак

јаланга ак мал толо берди. Оны ээчий ал-камык јөөжө коштогон улус көрүнди.

Бозом энгир кире берерде, карлагаштый кара албатыны кал черүлер курч үлдү артыла соккылап, айдап клееткенин олор чокум көргүлөп ийдилер. Эки кыс, мыны көргөн бойынча, үч уулга айдадылар:

— О-о кудай! Кайткан неме бу! Ачына-торо Сангыскан-бай, карыыр јажы једе берген соондо, катан сөөги божой берген тужында, ак-боро атка минген Ап-Анаш өбөгөнди олјолоп апараткан эмтир.

Јүстүк кыс уулдарга айдып турат:

— Лаптап көригер, уулдар. Ол туку коштой клееткени Ап-Анаш өбөгөннин эмеени ле олордын Алтынчы деп кызы болор. Олордын кийнинен дезе кара туйук сагалду, јелим кара чырайлу Сангыскан-бай бойы келип јаткан эмтир.

Бежү бай-теректин бажында отурганча, торко тонду байлар, алтын тонду алыптар бай-теректин төзине келип түштилер. Олордын ал-камык малын айдаган јоктулар ла олјого клееткен албаты јалан јерде одулана бердилер. Кара агаштый кал черүлер дезе калык-јонды курчай согуп, мында тура бербей канайтты.

Бөрүдий ачап-торо Сангыскан-байдын үни тегеридий күзүреп, темир кептү шыгырап, ал-камык алыптарын мынайда јакарат:

— Бу ал-камык албатыдан бир де кижиде, калак, јанбазын, јаланга толо ак малдан бир де мал айрылбазын! Карган Ап-Анаштын јангыс кызы Алтынчы менин эмегеним болор учурлу! Ап-Анаштын бойын дезе мен бойым кой күдүдерим! Ончогор уктыгар ба, менин бу кату јакылтамды!?

— Уктыс! Уктыс! — деп, алыптары үн алышты.

Онон ары бай-теректин элбек төзинде ойын-каткы јынгырай берди. Је ак јаланга арткан албатынын калак-сыгыды узак өйгө ачу угулып турды.

Карагуй түн ортозы једерде, тал-табыш тоқынай берди. Таг алды јууктап келерде, ачына Сангыскан-бай бойы тагынан ойгонып, алыптарын кыйгызыла ойгозып, тургусты:

— Эй, алыптар! Туруп казан азыгар!

— Јалчылар, казан азыгар! — деп, алыптар онон ары кыйгы салдылар.

— Ап-Анашты, онын үйин ле кызын күлүйле тургуза ла экелзин! — деп, бай алыптарына кезедүлү јакару берди.

Бай-теректин бажында отурган Эргек мыны угала, ачынганына чыдашпай, Желбегеннин сол будыбыла Сагыскан-байды ла онын алыптарын терек үстинен согордо, оттын ак-боро күли буркурап өрө чыкты, тегеринин булуды јерге түшти.

Табыш эмес табыш чыкты. Бу табышка агын суулар чайбалышты, агаш-таштар силкиниже берди. Кыйгы эмес кыйгы болды. Ачап Сагыскан-байдын алыптары, кара агаштый кал черүзи куу туман ортозына, чымалы чылап, жылыжа берди, аайын таппай тургулай түшти.

Куу туман токынай берерде, озор көрөр болзо, алтан оду ту качан өчүп калтыр. Арткан-калган алыптары Сагыскан-байды колтыктайла, өчүп бараткан одудан качып барып јаткан болтыр. Мыны көрөргө каткамчылу. Је канайдар, андый ла болбой база.

Шак мыны көргөн Эргектин эди-каны изип чыкты. Ол отурган бай-теректин бажынан түжүре калыйла, бар-јок күчиле Сагыскан-байды ай малтала керте чапты. Арткан-калган алыптарды дезе Эрке, Эрте карындаштар, Ап-Анаш өбөгөн, Оймок ло Јүстүк колго не ле келишкенче жыга-јыга чаптылар.

Бай-теректен узак јок јерде өткөн јуу-согуш токтоордо, албатты-јон чүрче ле јуулып келди. Ол јуулган улуска Эргек мынайда айтты:

— Олјого келген ончо ар-албаты, ак малыгарды айдап, јери-јуртыгарга кайра јаныгар. Амыр-энчү јадыгар!

Ап-Анаш өбөгөн, јажы јаандап калган кижии, озорго јууктап базып келеле, үч уулды јакшы танып, акту күүнине айтты:

— Э-э, уулдарым, балдарым! Слер ончогор көк-боро атка мизген Көкшин најымнын балдары эмтиригер не! Мен чек билбегем! О кудай!

Карган өрөкөн сүүнгенине, мында ла ыйлай берди. Онон ол андагы јуулган јонго мынайда чоком айтты:

— Очкөн одысты камыскан, өлүмнен бисти айрыган, көзи тойбос ачап Сагыскан-байды көгкөрө базып јенген, өлтүрген, күнге коштой күн чалыткан, айга коштой ай чалыткан, эрлү бүткен Эрте, Эрке, Эргек, слерге мен јажын-чакка мак болзын деп айдар күүним бар. Јокту-јойу улуска јайым, ырыс берген учун алкап турум! Онон мынайда сурап турум слерден, баатыр уулдар! Эргек бистин сүүген башчы болзын! Ол јаан тоомјылу кижии. Күчтү, сагышту. Кандый көп буудақтардан ол бисти

аргадап алган. Бойынын карындаштарын ол канча кире жайымдабады эмеш. Желбегенди де женген кижиге Эргек эмей! Оны слерлер база жакшы билерееер. Онын учун калганчыда менин айдарга турган мындый эрмек-сөс болзын: Алтынчы деп адалган менин жагыс кызым эрлү баатыр бүткен Эргекке жагыс журтту болуп журтазын. Эрте ле Оймок жатсын! Эрке ле Жүстүк журтазын!

Ол жерде жуулган ончо албаты, улус карган өбөгөннин айткан сөзине сүүнип турдылар. Ончолоры акту жүректери-нен жарадып уктылар.

Жаан саат ой жетпеди, анда жуулган улус, ончо албаты бирлик бир күчле төрт өргөөни тудуп ийди: жаан өргөөни Эргекке ле онын ай чырайлу үйи Алтынчыга, ортон жараш өргөөни Эртеге ле Оймокко, кичү өргөөни Эркеге ле Жүстүкке, же калганчы төртинчи өргөөни десе Ап-Анаш өбөгөнгө тургустылар...

Анаг ары ончо карындаштар, жамандашпай, кыйа көрүшпей, сайрап-жыргап жада бердилер.

## ЛОКТУ АДУЧЫНЫН ЫРЫЗЫ

Көп, көп жылдар мынанг озо чанкыр тууларлу Алтайда Малчы деп карган өбөгөн журтаган. Ол өрөкөн ас-мас малду жаткан. Азыраган жагыс уулду болгон. Ол сок жагыс уулын ада-энези Адучы деп адаган эмтир.

Жер-Алтайдын үсти бастыра байлар, жайзандар. Онын учун локту-гойу улус бай-жайзандарга иштейтендер. Малчы өбөгөн бойы десе, локту учун, байлардан ла жайзандардан качып, жажыл тайганын колтыгында, агын суунын жарында журтап жаткан. Андап-куштап, эки колынын күчиле иштеп, ак кайзырыкту балыкты ак көбүктү агын суудан тудуп, эмегенин ле жагыс уулын тойо азырап жүретен кижиге болгон.

Сок жагыс уул чыдайла, ада-энези карый берерде, олардын сөзин угуп, айтканын ажаруга алып, агын суудан балыктап, ан-куштап адып, ада-энезин азырап туратан. Анайып, Адучы бойы керсү, сагышту ла иштегекей, ачык-жарык санаалу болуп өскөн.

Адучы анайла андап, куштап жатты. Айлар айланып, жылдар жылыжып өдөт. Жүрүм ол ло бойынча барып жатты.

Бир күн Адучы андап жүрген. Андайла, жанып келзе, адазы өлүп калган эмтир. Адучы, ачу-коронго чыдашпай, эки көстинг жажын сүрекей көп төкти. Ыйлап-ыйлап, канайдар да аргазы жок болды.

Жажыл бүрлү мөш агашты кезип ойоло, адазына межик этти. Межикти кайың агаштын тозыла ороп алала, энезиле экү адазынын сөөгин ак јаланга апарып, сөөккө салып, толотой ташла корымдап салгылады. Оноң экү кайа да көрбөй јанып ийдилер.

Јылдар јылышты ла, өйлөр өдүшти ле. Ол ачу јылдарды Адучы уул билбей калды ошкош.

Бир күн Адучы мынайда энезине айдып јат:

— Эне, јастанарга јенг ээледі, јамынарга тон ээледі. Элден-јонноң эш бедрейдим.

Кару энези уулының айтканын јарадып, ого акту санаазын айтты:

— Элге-јонго бар, эш табылза, ал ла. Калак-кокий, бай кижининг балазын алба. Јокту-јойу улустын ортозынан эш бедре. Јарбынчакты сен, балам, калак, алба. Ол тушта јүрүминг күч болор. Коркынчакты сен, калак, алба, јажын-чакка јүрүминг коомой болор. Неден де јалтанбас, коркыбас бала таап алзан, јажына ырысту болгойың. Ижемјилү јадарың.— Оноң эмеш сананып отурала, айтты: — Байларда да јараш кыстар бар, балам. Је онызын сен бойың сананып јүр. Албаты айткан ине: «Кызылы кызыл ла эмтир, кылыгы кандый болбогой, јаражы јараш ла, јангы кандый болбогой» деп. Анайда албаты јастыра айдып турган эмес. Јокту-јойуларла нак јүр. Олордын да ортозында кызыл маралдый кыстар бар, табылар да. Кижі алгадый болзон, јокту-јойулардан јажырба. Олордон ок болуш качан бирде түңей ле једер. Јарындуга туттурба, јаактуга айттырба! Бу эрмекти бай-јайзандарга угуссан, билип јүр, бажы-көзинг јарылар, ойылар.

Кару энезининг јакарузы андый ла болды.

Энезиле экү анайда јөптөжөлө, оноң ары Адучы энезиле эзендежип, јакшылажып, јангыс ак-борозына минип, албаты ортозы јаар јүре берди.

Анча-мынча баратканча, јолды база өткөн лө, агашташты база аралаган ла. Сууларды кечкен ле, тууларды ашкан ла. Баратканча, оның алдында кеен јараш акта калың јурт турганын көрүп ийди. Бу јуртта јалан ла ак кийис айылдар турат.

Адучы адын бир айыл јаар уулалтты. Баштапкы айылга јортуп келди. Адын чакыга буулайла, айылга кирди. Адучы, от айагына отура түжеле, айылдын эезинен амыр-јакшы сурады.

Төр бажында отурган айылдын ээзи, балбайып алган

отурган неме, чала чүмеркеп, кирип келген кижиле јакшылажып, Адучынаг сурады:

— Кажы јердин кижизи сен? Кажы јерди көстөп барадын? Ады-јолын кем? Ада-энег кем?

Адучы каруузын айтты:

— Мениг јаткан јерим алты тайганын ары јанында, адам мениг Малчы, эмискен энем Эркеш эди. Адым мениг Адучы эди. Је барааткан јеримниг аайы јок. Кырларда кызыл элик јүрзе, адайын деп јүрген кижиде мен, калыкта кыс бала көрүнзе, јакшы јараш кылыктузынаг аларга јүрген кижиде эдим мен. А слердин ады-јолыгар не кижиде?

Сурак берген кижиде айтты:

— Мениг адым Тайтакпай! — Айылдын ээзи анайда айдарда, үни күркүрек эмитир. Униле чала кизиреп турарга кичеенетен ошкош деп билдирди. Бай кижиде андый ла болбайсын.

Тайтакпайдын абакайы келген айылчыга чай урды. Адучы чайлап баштады. Каймак, курут, күлге көмгөн калаш — ончозы ла бар. Бу ла өйдө эжиктен килин кара шанкылу, көбөк-торко кийимдү кызыл-күрен чырайлу јараш кыс кирип келди. Кыс кирип келеле, төр бажында јымжак төжөккө отура түшти. Чайлап отурган Адучыдан, чек ле шымыранган чылап, јакшы сурады. «Јакшы јакшы ба?» — деп.

Кызы јакшылажып божогон согында адазы айтты:

— Бу мениг Кызнак деп јангыс кызым болор. Бистин јерде мениг кызымнаг јараш ла јакшы, керсү бала јок эмей! — Тайтакпай мактанып, эртеден ле Адучыны кул эдип аларга мекеленип отурды. — Је канайдар база, алтай албатынын јангы аайынча, сендий јакшы уулга кызымды беретен турум. Јангыс ла куучын мындый болзын: билип ал — кижиде алары ойын-јыргал эмес туру. Сен мында алты күн амырап ал. Оног ары бир јылдын туркунына күйү кижиде болуп меге иште. Бу өйгө јетире мен сениг акту күчинди көрүп аларым. Эзенде шак ла бу киреде мениг балам сениг болор туру — деп, эрди эптү кыйбындап, бай табылу куучындап отурды.

Чайлагылап, анча-мынча отурарда, кенетийин эжиктен эски кийимдү, коо-кырлан шанкылу, кап-кара көстү кыс бала кирип келди. Ачык-јарык көстөрилеле көрүп, Адучыла јылу эзендешти.

— Ады-јолыгар не кижиде? — деп, јымжак үндү кыс сурады.



— Адым Адучы, ада-энем јокту улус эди — деп, каруун берди. — А слердин ады-јолыгар кем?

— Менин адым Алтынчы, ада-энем јок — дейле, база эрмек айтпай барды. Аяк-казан јунуп иштене берди.

Адучы айылдан чыгып, адынын ээрин алып, минип келген адын откорып салды.

Бу ла күннен ала Адучы Тайтакпайдын айлында жүзүн-јүүр ижин иштеп, јалда жүрди. Ол јаантайын Алтынчы ла Кызнак деп эки јараш кыстын эрмек-куучындарын эмеш туйказынан тыгдап, эткен иштерин караннан ајыктап жүрди.

Күндер ээчий күндер өдөт. Адучы ајыктап, көрүп жүрер болзо, байдын кызы курсак јизе сан башка эмтир. Курсакты шибеейлеп јиир. Колына аяк албас, эрдине эт экелбес, куучын-эрмек айтпас, унчукпас. Айры колына качан да иш албас кижип болтыр. Сын-арказы кедейе тартылган кыс болтыр. Чала кижинин ичине јарабас ла кижип.

Јокту баланы көрзө, чек башка. Алтынчы ачык-јарык күүн-санаалу, эрмектү, кандый ла ишти ак-чек эдер. Иштегкей ле омок бала болтыр.

Адучы Тайтакпайдын айлына да жүрзе, тын ла сүүнчи көрбөди. Је алты-јети күн жүреле, Адучы анчада ла энезинин айтканын сагышка алып, онын айтканынын чынын јангы көрди.

Тайтакпай дезе, улусты кулданып, калык-јонды калактадып, калан учун ас-мас малын алып, күчи јетпестерди казыра тиштү камчыла да сабап, јарым тынду этире согуп та туратан эмтир.

Адучы Алтынчы деп кысла ачык-јарык эрмектежип, ол ок өйдө байдын кызын кайкап, оны ыраагынан ајыктап жүрди.

— Мен кайкап жүрүм: бу курсак ичпес кайткан кыс? Мен мынын аайын, акыр, билип алатам — деп, бир күн Адучы Алтынчыга айтты.

Адучы канча күн уйуктабай, байдын кызын кетеди. Айылдын ичине јажынала, көрүп јатса, Тайтакпайдын кызы карануй түнде турала, өчкөн оттын ордына јоон уйдын бажын күлге көмөлө, отты јаанада салып ийди. От көнжип күйе берди. Адучы көрүп ле јатса, таң алдында ол кыс турала, уйдын бажын оттон чыгарала, онын эдин јаан оосту јип алды. Адучы мыны чике ле чокум көрүп алды.

Кажайып таң атты. Бастыра улус уйкудан туруп,

казан азат. Байаа байдын да улузы ончозы уйкудан турган эмей. Мында эртен тура бастыра улус көчө ичерде, Адучы көрзө, байдын кызы база ла ажанбай отурат. Мыны көрүп, Адучы ол кыстын ада-энезинин көзинче айтты:

— Буудай бажы батпаган оозына буканын бажы канайып батты? Арба бажы батпаган оозына аттын бажы канайып батты? Мен жалы жокко жылына иштейле, сени алганча, элден-жоннон эш бедрейдим. Энеме капшай ла жанадым! Сени албазым деп ого до айдатам.

Адучы айылдан мендеп чыгала, адын барып экелеле, оны түрген-түкей ээртеп ийди. Ол тушта Тайтакпай ла онын абакайы, жараш кызы айдар сөстөрүн таппай салала, айылдан да чыккылабай отургылап калды.

Адучы адын минип алала, айылдар ортозына жортуп келерде, жокту-гойу улус ол уулдан сурагылап жат:

— Нөкөр Адучы, неге мынайда тын ачындын? Тайтакпайдын балазы Кызнакты не албалын?

— Оны кижичи канайып алар? Ол кыстын ажанып турганын көргөн болзогор, слер санаа жок коркор эдигер. Көскө лө ол ийненин бажыла ажанып жат. Көс аразында дезе бүдүн буканын бажын жуда салып жип жат. Кижичи коркыбас па онон?

Улус онон ары Адучыдан сурап жат:

— Адучы, а Алтынчыны таштап, неге ачындын? Ненин учун оны таштап браадын?

Уул эбиреде турган ачык-жарык күүн-тапту албаты-жонго база ла каруун мынайда берип жат:

— Кудай ла дезеер база! Ачынганым жок ло. Мен жагыс ла Тайтакпайдын чыт мекезине, төгүүнине тын тарындым. Онын жараш кызынын кижичиге келишпес кылыгынан чөкөдим. Эмди энемди көрөргө бараадым, жанып. Оскүс Алтынчы деп кысты алар күүним бар болгон, же байдын айлына жүреле ого эрмек айтпаган эдим. Карын, слердий жаан улустаң болуш сураарга сананган эдим ле.

Улус айдыжып жат:

— Токто, токто. Сен Алтынчыны алала энеге жан. А ол иштенкей, кылык-жагы киленкей бала. Оны ла ал.

Анайып, жокту-гойунын айтканыла, олардын болужыла сүүшкен эки жиит улус — Адучы ла Алтынчы — Тайтакпайдан айрылып, энезинин жерине келип, той эткилеп, айылду-журтту болуп, амыр-энчү журтай бергиледи.

Анайып, Адучы жокту кижинин балазыла ырысту жада берди.

## БАЙ ЛА ЈАЛЧЫЛАР

Мынан озо көк-жажыл Алтайда, кеен жараш Јабаган деп өзөктинг бажында Ага деп бай јуртаган дежет. Ол алтан айгыр малду, акка толо кой-эчкилү, айры мүүстү уйлары да көп, канча кобыларга толо жүрер.

Ага бай јетен јаштан ашканча албаты-јонды кулданып, кыйнап, јоктулардын акту күчин јип жүретен. Онын јатка берер кызы да јок, сөөгин тудар, јанында отурган уулы да јок болгон болтыр. Ага јокту-јойуга килебес, жүреги кату, соок тош ошкош, кижии болуптыр. Тегин де, өскүс-јабыс та улус байдын казырынан кут јок жүретен. Јайзан-јамылулардын јаргы өткүрер јери олордын айлында болгон. Ый-сыктар анда ла јангыланатан.

Јаргак тонду јалчылардын арсак јардынан курч тиштү чыбык тын ла айрылбайтан эди.

Оны јок бай Ага дезе јаан тоомјыда болотон. Ага байды дезе јети кижии јенинен тудатан, көдөчилеп. Алты кижии онын адын алатан: ол јардында јастыкту, јанында тажуурлу коот-јыргалда јаантайын отуратан.

Јайзандар јуулып келгежин, ол ло Ага бай ончолорыла кожо бойлорынын јангын шүүжип отурар. Кемди канайда чыбыктаар: јоктуларды ла јалчыларды, иште кем де јастырган болзо, оны канайда чыбыктап кезедер, бурулаар, — ончозын Ага шүүжип јат. Јокту-јойу јалчыларды јолго до болзо тудуп сабадар, акту жүрген јалчыларды дезе бойынын айлына экелип чыбыктадар. Албаты-јоннон алганын качан да болзо ол ло Ага бай коркышту ассынар. Бойынын айлынан чек нени де чыгымдабас. Кижиден алганын качан да алдым дебес. Калыкка ол тен чек килеп билбес. Аганын калјузы кайдан билдирип туру дезе, ол ло чы, кышкыда соокко тонуп келген јалчыларына тошту аякка көчө урдурар, иштег арып калган јалчыларына ачу аарчыдан өскө аш бербес болгон. Кыйгазына керек дезе кайнаткан эттинг мүннинен де ологго урбас, көчөнин артыгын да уруп бердирбес. Эт, мүн артса — ончозын ийтке салып берер.

Бир катап Ага байдын јылкылар кабырган јети јалчызы јети күннинг бажында јалын аларга эезининг айлына киргилеген. Киргилеп келзе, кара казанда эттү көчө кайнап турган. Јалчыларына јангыс та аяк көчө урбады. Ологго јал төлөөр өй эм тургуза јетпеген деп, Ага бай тын алгырыптыр. Абакай дезе аскан казан кайнагалак

деп шартылдаптыр. Ол тушта ишјалын алып болбой, аштаган-суузаган јалчылары айылдан чыгып атангылаган эмтир.

База ла катап јал алар ой једип келерде, ол ло изү јайдын ойинде јети јалчызы: Јенгичек, Јетке, Кара, Оскүзек, Теке ле Эрте байаа Ага байдын эжигине келип түшкендер. Байдын эжигин ача тартып киреле, эзендежип, от айагына отура түшкүлөп, төлү аларга келгендерин айттылар.

— Аа, база ла јал сураарга келдигер бе? — деп, Ага бай ологро удур кыйгырып чыкты.

Бай бойы арбанып та чыкса, је Акпаш эмегени, арга јокто, чала киленкей кижн болуп, келген јалчыларына ачу чеген урды. Улус ичкилеп турганча, Ага та нени де чотой берген.

— Акчаны слерлерге төлөп јадым. Эмди мененг нени де сурабагар! — деп, јалчыларына тын кыйгырып чыкты. Јалчылар акчаларын чотоп көргөжин, Ага бай ишјалды јетпес төлөп салтыр.

Јаан кара казанда көчө кайнап турат. Анда кабыргалар, казылар кайкалап, кайнап турат. Је Ага байдын Акпаш деп үйи та ненин де учун айдат:

— Аскан казан эм тургуза кайнагалак. Јетире түрген кайнаган болзо, мен бу улуска мүн де уруп берер эдим ле.

— Кайнагалак казаннан кемге курсак уруп жүргенин көргөн, эжим? — деп, Ага бай каткырып, абакайына айдат.— Мен де бу улуска казанда аштан ур деп айдайын дезем, көчө, эт кайнагалак туру не.

Јети јалчы, коркышту аштаган да болзо, байдын ла онын эмегенин айтканын јакшы ондоп, лаптап угуп алала, айылдан чыккылап, аттарына мингилеп, ижине жүргүлей берди. Олор ончозы јараш төстөккө чыгала, амырап алар деп шүүштилер. Чыйрак аттарынын ээрлерин алала, олорды ак јаланга откорып салдылар. Онын кийнинде Ага байдан алган акчаларын тоолоп, ас болгонун билип, арга јокто узак каткырыштылар.

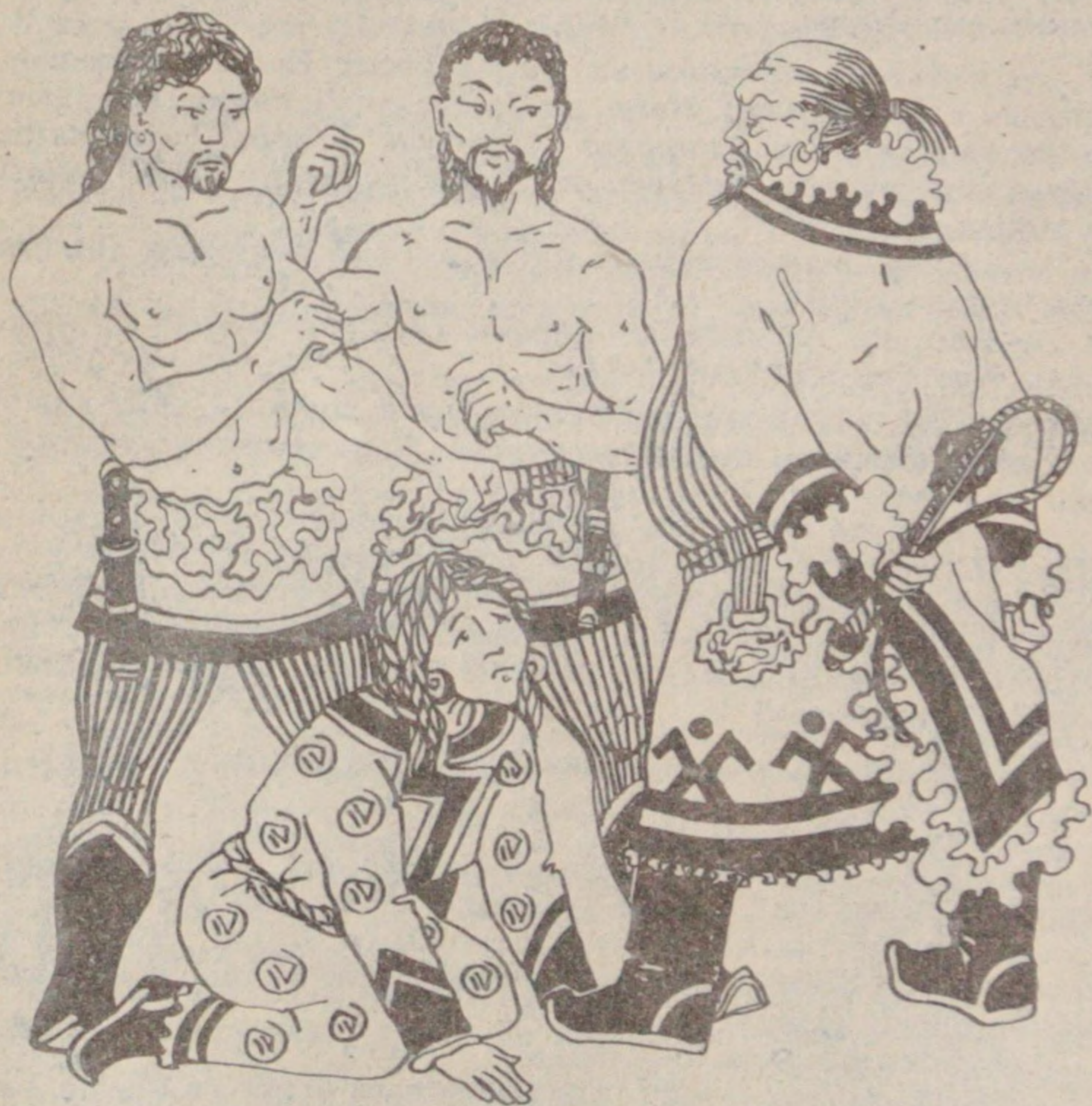
Оскүзек деп јалчы отурала, јуук нөкөрлөрине мындый эп-сүме таап айтты:

— Бу ла Ага байдын кызын-сурузын кандырар керек. Кара ла мен Ага байдын эжигине эзирик улус болуп барала, «согужалык». Чек ле эжиктин бойына согушканча ла барарыс. Уктаар ба? Онызы јарт. Эмди,

Jetke ле Каба бисти айрып турган улус болзын. Јенгичек,  
Теке ле Эрте дезе малды күдүзин.

Је Оскүзек сөзин јетире айткалакта, Эрте ологро  
мынайда айтты:

— Оскүзек ле Кара ологро озо једеле, Ага байдын  
эжигине «согужа» берзин. Каба ла Јетке дезе слердин  
кийнигерден «согушканча» барзын. Ол тушта Ага бай  
бойынын эмегениле кожо Кара ла Оскүзекти эки башка  
айрыйла, кемди-кемди айлына кийдиргедий болзо, ол  
киретен кижии арчымагын алганча айылга кирзин. Көрбөс  
аразында казандагы этти бойынын апарган арчымагына  
суксын. Јарт па? Јарт эмей база.



Жалчылар анайда жөптөжип алала, анайда ла эдер дешти. Олордон озо Өскүзек ичкери мантатты, оны ээчий Кара чапты. Ага байдын эжигине экү «согушканча» келдилер. Согушты көрүп ийеле, Ага бай ла онын абакайы экү коркыгылап, эки уулды токтодып турдылар. Олор Өскүзекти мекелеп, айылга кийдирди. Тышкары арткан Кара жагыскан чалчынып турганча, чамчалары жок Жетке ле Каба жалчылар сүрүшкенче келгиледи. Ага ла абакайы көрүп турар болзо, олор до экү согушканча келгиледи. Сырагай ла айылдын эжигине жеткилеп келеле, «согужа» бергендери ачимчылу эмес пе? Байаанча жууланып турган Кара эмди Жеткеге болужып, Кабаны экүлеп арадап, согуп турдылар. Нени эдер, көрүп тургандардын ал-санаазы чыккылап турды.

Ага бай ла абакайы экү, арга жокто, Кабаны мекелеп, айылга кийдирдилер. Кара ла Жетке, согушканча, олордын кийнинен айылга кирерге бар-жок күчин салгылайт. Айылдын ичинде Өскүзек ле Каба, олор экү Ага байды сурайдылар:

— Слер, жаан тоомжылу кижиге, ол эки танманы айылга чек божотпогор!

— Же, же. Айылга не кирзин ол. Мен мында турганда — Ага бай күчсинип айдат.

— Изү, изү, аданнын бажын жиген танма! — Айылдын ичиндеги Өскүзек тышкары турган Кара нөкөрүн «айткылап ла» жат.

— Сен, танма, соок сууга суктурган — тышкартынан Кара Өскүзекти «айткылап» жат. Айдарда, Өскүзек этти соок сууга салып, соодып турат. Соок сууга соой берген этти Каба дезе бойынын арчымагына кептеп сугат. Чыгарган эт чек арчымакка батпай барарда, Каба айылдын ичинен кыйгырат:

— Сен, танма, кеменекке батпаган! Билдин жок по?

Жетке кыйгырып жат:

— Кее, кее, танма, тегинге кестирген! Кеменекке суктурган, уктын ба? Же сен жазап уктын ба, жок по?

Жеткенин мындый «айткылажын» угала, айылдагы Өскүзек ле Каба кайнаткан этти кезип-кезип, эки арчымакка сугуп алдылар.

Өскүзек база ла айткылады:

— Ээ, танма, сенин кара казанын куру кайнаган жок по!

Оны угала, Кара айдат:

— Уктын бажын суктурган танма сен!

Олордын кыйгызын угуп, айылдын ичинде Өскүзек ле Каба уктардын бажын кезеле, эт кайнаган казанга толтыра салып койдылар. Эт чилеп кайназын деп. Ага оны билбезин деп санангылайт.

Кара ла Жетке, тышкары турган улус, Ага байга ла онын абакайына айдыжат:

— Бис барып жадыс. Бис эмеш ырада барганча, ол эки ийдигерди, калак, божотпогор!

Бай ла онын абакайына анайда жакыйла, экү ары болуп элес эдип мантаткылай бердилер. Өскүзек ле Каба олор экүнинг аттарынын мантаган тибиртин чокым угуп, букалар чылап бустап, эжиктен албаданып чыгала, айдышты:

— Олор экүни эмди ле једип алала, базарыс!

Өскүзек ле Каба анайда айдыжала, аттарына арчымактарын арта салып, олорго минип, ары болордо, Ага бай жалчылардын кийнинен ары кыйгырды:

— Калак-кокый, слер акту јерге өлүшпегер! Менин алкамык малымды јакшы күдүгер! Слерге оног јаан туза болор.

Теке, Эрте, Јенгичек сакып отурза, Кара ла Жетке мантатканча озо келгиледи. Терлеген-бурлаган. Олорды ээчий Өскүзек ле Каба јеткилеп келди. Эки арчымак этти артынганча. Олор чек ле сыр-каткыда.

Јалчылар ончозы койу агаш ортозына киреле, экелген эттерин арчымактарынан чыгарып, кејимге јайа салып, јыркырада каткырыжып, кокырлажып, тенек байды шооткылап, байдын јийтен казы-картазын эмди бойлоры јип, такпаалу отурдылар.

Јалчылар тойо ажанып алала, көрүп отурза, Ага байдын эжигине алтан комысчылу, алтан келин кожончылу алты јайзан келип түжүп јат. Алты уул келген јайзандардын аттарын алгылайт. Јети јакшы уул олорды јенинен тудуп түжүрет. Тойу-ток, семис јайзандар јайканыжып, айылдын эжиги јаар ууланарда, Ага бай бойы олорго эжик ачат.

Келген јайзандар төр бажына өткүлейт. Ага байдын айлында јалчылар олорго ак кемирчек кийисти төжөк эдип јайат, алты јайзанды ого отургызып, ак сүтле күндүледи. Келгендерге Ага бай баштанат: колго тутса койт этпес

аракылу тажуурды колго алып, ачу аракыны Ага бай бойы урат.

Эмди казандагы этти чыгарып јат. Чыгарала, кезер болзо, онызы сөөги јок эт ошкош, је кезилбези коркышту. Лаптап, јазап көрөр болзо, сөөк јок. Јазап көрөр болзо, јуулу эттин ордына уктын баштары кайнаган эмтир. Ага бай алан кайкады. Оны көргөн алты јайзан аайы јок ачындылар, ачу-коронын бадырбай арбаныштылар.

Јаан Ага байга сүрекей эп јок. Андый да болзо, Ага бай олорго јайнап айдат:

— Калак-кокый, јаандарым! Бу ла менин јокту-јойу ийт бодолду немелер мени түбекке салган эмтир. Калак дезегер, меге јаман сананбагар!

Ол јайзандар мындый јаргы эттилер:

— Алтайдын эн јакшы алты јаан јайзандарын јабыс көрүп, шоодып, өчөгөн, электеген учун Ага байга алтан чыбык берер.

Анайда јөптөйлө, Ага байдун бойына алтан чыбык бериштир. Онон олор, атанар алдында, токтоктоткон байга айткан эмтир:

— Сеге ук кайнадып берип турган танмаларынды удабай таап саларын! Ай бажында ойто келерис. Олорго јаргы эдерис! Је олорды таппазан, ол тушта бойун эмдигизинен көп чыбык аларын!

Анайда јакарала, јайзандар жүре бердилер.

Тенек Ага байдун бойынын ок јалчылары анайып шооткон деп чанкыр Алтайда озодон бери айдыжып јат.

## КАЙЧЫ — МЕРГЕН

Мынан озо чакта Алтайда Караты-каан јуртаган, онын тоозы јок койлорын эки кара эчкилү, эки кара койлу, эки чоокыр уйлу, көк-боро атту Кайчы деп өскүс-јабыс уул Эмилчи деп эжиле кожо кабырган. Олор экү эм тургуза бала-барка азырабаган болгон, озо баштап байга јалчы болуп иштегендер, онын кийнинде, карыыр јажы јеткелекте, казыр каанга јалчы болгон дежет.

Јаскы күннин чогына көбүк кар кайыла бертир, јаланда өлөн јажарып келтир.

Бир күн Кайчы тан эртен тура уйкудан турала, көрзө, айлынын одожында јыгынду кайа-таш отло јалбырап, күйүп турган эмтир. Ол өртти өчүрерге болуп, Кайчы көк-боро адын ээртеди, өрт јаар атанды. Тал-түшке јетире өртти өчүреле, ойто айлы јаар јанып келетсе, бир јаан



кобынын ичинде өрт күйүп жат. Онын учун Кайчыга ол өртти база өчүрөргө келишти.

Же кенетийин сан башка неме болды. Ортти өчүрип турала көрзө, чике ле оттын ортозында бир кара жылан барар, кирер жерин таппай, чачылып, согулып турган. Отты өчүрип турган Кайчы ол жыланды, отко күйбезин деп, агашка илип, ак жаар чачып ийди. Бойы дезе мендеп, өртти өчүрө берди.

Жүк арайдан отты өчүрип божойло, анча-мынча амырап отурды. Онон адына минеле, айлы жаар жорторго ло жадарда, байагы кара жылан кайдан да жылып келди. Жылып келеле, Кайчыны кайдаар да божотпой, оны айландыра жылып, ого анзынып, ичкери барат. Кайчы тууралап жорторго турза, жылан ого жол бербейт. Качан ол жыланнын кийнинен жорткондо, жылан токыналу жылат. Кайчы аттын оозын бура тартса, жылан октолып, согулып, чачылып, Кайчыны айланып, шыркырап турат. Кайчы алан кайкап, арга жокто жыланды ээчий жорткондо, ол ачынбай барып жадат. Шыркырабайт, карайлабайт.

Кайчы, канча кобыны кечип, канча тууларды ажып, жанарга көк-борозын бура тартарда, кара жылан ойто ло шыркырап, бажын өрө көдүрип, оны канча-канча катап айлана соокон. Кайчы, не болзо ол болзын дейле, кара жыланнын кийнинен ары барды. Кайкап, коркып барадала, байаа кайыр, казыр кайа-таштын алдына келди.

Көрүп турза, кара жылан Кайчыны эбирип, айлана соголо, кайа-таштын алдындагы карануй куй ташка кире конды. Ол анда узак болбой, ойто кайра жылып чыкты. Кара жыланды ээчий ак баштары ат бажынды, көстөри аяактый жаан, бойлоры жадык ошкош эки жаан жылан жылып чыкты. Ол жыландарды көрүп ийеле, Кайчынын көк-боро эды үркүп турат. Ээзи дезе олардон жалтанып турат.

Эки жаан ла жоон жылан мыйрындажып, шыркыражып, Кайчыдан эрмек сурагылайт. Кайчы олардын тилин ондоп болбойт. Кайкап турат. Чат ла ондожып болбой салала, жаан жыландардын бирүзи ойто куйга киреле, эки болчок жымыртка экелдилер. Качан бир жылан оозын ачып ийерде, Кайчынын эстеер күүни келди. Эстеерге оозын ачып ла ийерде, кенертен ле Кайчынын оозына эки жымыртка кире берди. Кайчы ол жымырткаларды канайып та жип ийгенин билбей калды. Ол өрөкөн ол тарыйын жыландардын тилин, куучынын ондоор боло берди.

Бир жоон жылан, ада жылан болгодый, айдып турды:

— Улус биске, жыландарга, өштү болгон, же сен ак санаалу кижиге эмтиринг. Бистинг кичинек уулчагыс агаш аразына азала, өрткө учурап калтыр. Карын сен оны от-жалбыштан аргадап, чыгарып, тынын коруп алтырынг. Онын учун сеге быйанын айдарга ол уулыбыс сени бери айлына экелгени ол. Онон улам сенле, жакшы кижиле, куучындажарга санандыс.

Ол ло тушта Кайчы керектинг аайын жаңы ондоды. Жыландардын куучынын жарт ондоп, ол онон ары куучындажа берди. Кайчы ологго Караты-каанга жалчы болгонун, онын өрт өчүргенин, жыланды оттон чыгара тартканын ологго айдып берерде, ада болгон жылан ого мынайда жартады:

— Кайчы, сен бу күннен ала Караты-каанга жалчы кижиге болбозынг. Сен, бери ук, ол кара санаалу немеге койлорынг бербе. Ол ийт ошкош кижиге ине! Эртеңги ле күннен ала бис, жыландар, оныла жуулажарыс. Ол бистинг балдарысты да, бойынын жалчыларын да көп өлтүргөн. Камчызыла да соготон, агашла да согуп, өлтүретен жок по! Бис кайа-таштын колтыгына жадып, Караты-каанды сакырыс. Ол тушта керде-марда Караты-каан сеге туштаза, сен ого айт: «Кайа-таштын алдынан мөңүн таптым» — деп. Ачабына чыдашпай ол бойы келер. Оныла нени эдерин бис ол тушта бойыс билерис! Бу жаан жакылтаны бүдүрзөң, улусты, тындуларды шакпырттан ла тал-табыштан аргадаарынг! — Анайда айдала, жылан Кайчыга база бир жымыртка берди. Онон тынг жакыды: — Бу бистинг эржинибис болор. Эржинени айлынга апарала, кайырчакка жазап сугуп сал. Ол тушта мал-ажынг жакшы турар, алкы-жөөжөңг кожулар. Бүгүңги күннен ары сен жыландардын ла бастыра тындулардын тилин жакшы ондоорынг. Же не де болзо, бу бистинг жажытту куучынысты бир тынду кижиге айтпа! Керек десе кожо отурган эмегенинге де айтпа. Бу жажытту сөсти жарлазан, сенинг жүрүмиңге жаман болор.

Кайчы көк-борозынан түжеле, ологго жажытту сөсти кемге де айтпас болуп сөзин берген. Анайып жөп бүткен кийинде, Кайчы адына минип, ары болордо, ада жылан оны арт ажыра үйдежип, алкышту сөстөрин айдып турды. Онон ары Кайчы айлы-журтын көстөп, коолодо кожондоп жүре берди.

Кайчы айлы-журтына жедип келди. Жылан айткан сөсти

кыйыш жок бүдүрер деп, эр санаазын ол тыг ла сананды. Ол өйдөң ала Кайчы айры туйгакту бастыра андардын, талбынып учар ай канатту куштардын куучындарын угуп, ончозын билип, ондоп жүрди.

Бир күн таң алдында Караты-каан, күзүрөп-күркүрөп, койлорун көрөр деп Кайчынын айлына једе конды. Ачап-торозына чек чыдашпай.

Караты-каан жылбындууш үниле Кайчыдан сурады:

— Сен камду, киш аттың ба?

Кайчы айтты:

— Ан-куш атпадым ла, је бир кайа-таштын алдында көп-көп алтын-мөңүн көргөн эдим.

Караты-Каан ачабына чыдашпай, алын эрдин жара тиштенет, айдар сөзин таппай турат. Эки жамайынан чилекей агат.

— Ол алтын кайда? — деп, калтырууш үниле Караты-каан сурайт.

Кайчы ого жартап берди:

— Бу ла одожыста. Жаан куй таштын ичинде.

— Кожо бараак! — деп, мыны уккан Караты-каан Кайчыга айтты.

Кайчы ого жөптөжип ийди. Экү айылдан чыгала, байагы кайа-ташты көстөп, түрген-түрген желип ийдилер. Олорды ээчий эзин-куйун шуулай берди.

Анайып олор кайа-таштын алдына жеткилеп келдилер. Келгилейле, куй-ташты аяктап көрдилер.

— Алтын мында! — деп, Кайчы айтты.

— Же, Кайчы, сен мени мында сакып ал, мен озо жангыскан киреле, ол алтынды көрөтөм, — деп, Караты-каан айдыптыр.

Караты-каан аттан түжеле, куй-таштын ичи жаар мендеп кирди.

Кайчы каанды тышкары сакып турды. Анча-мынча болбоды, куй таштын ичинде аайы-бажы жок кижикоркор табыш угулды. Ол табыштын кийнинде жаан ада жылан чыкты. Караты-кааннын ады жыланнан үркүйле, кайадан ажып, өлө берди. Ада жылан Кайчыла эзендежип, ого мынайда айтты:

— Же, биске айылдап келген Караты-каан ойто айлы-журтына жанбас туру. Слер эмди, ончо албаты амыр журтаарыгар. Анайда айдала, жылан Кайчыны үйдешти.

Кайчы жанып барадала, жолой не ле куштар куучында-жып турганын аайлап, ондоп турат.

Качан айлына јанып келерде, арыдым деп ады айдат, биске аш-курсак керек деп, малы айдыжат. Келеле, кой сойорго сананарда, койлоры калактажып ыйлажат. Эчкилерге барарда, эчкилери ыйлажат! Уйларына барарда, уйлары ыйлажат, ыйлажат ла ыйлажат.

Кайчы ончозын килеп сананды, бирүзин де сойбой, арга јокто айлына киреле, куру чайдан ичип алды.

— Эт јок, кой сой! Эт јиир керек! — деп, эмегени Кайчыга адылып чыкты.

Кайчы эрмек те айтпайт, кой до сойбойт. Эмегени оны эки күнге арбады. Арга јокто Кайчы каанның эчкилерин кабырып турган Кара-уулга, бойының ла нөкөрине, барды. Ол оны кой сойып берзин деп айбылады. Кара-уул мойношпой, Кайчының сурагын бүдүрип, бир семис кой сойып берди. Кайчы койлордың ый-сыгыдын угала, кайнаткан этти чайнам да кире јип болбой отурды. Јаңыс ла чай ичип отурды. Оскө база нени этсин!

Бир күн Кайчының эмегени тышкары аарчы кургадып салган болгон. Кайчы кејим-токымын јайала, мында ла амырап јатты. Эмегени дезе айлында көктөнип отурды.

Јайып койгон аарчыга эки үренчи учуп келип, оноң јип јада бердилер. Татузын дежет, аарчыны аайы јок мактагылап турды. Бир үренчи аарчыны јерге төгүп ийерде, экинчизи ого тың арбанды:

— Бу сен аарчыны не төгүп турун? Эмди сениң учун эртен улус аарчы кургадып јайбас!

Амырап отурган Кайчы өрөкөн мыны угала, тың каткырып ий калды.

Эмегени арбанды:

— Сен јангыскан не каткырып отурун? Оскө кижилер аларга турган болорун? Оның учун мени сай электеп, каткырып турун ба?

Кайчы ого удурла бир де эрмек айтпады.

Албаты-јон табыш укты: Караты-каан өлгөн деп. Оны уккан улус сүүнип, ойын-јыргал баштадылар. Ончолоры учы-куйузы јок јыргалда.

Бир күн айлында бир де аш-курсак јогын Кайчы база ла көрүп ийди. Эмегени база ла арбанат. Арбыш, шилтиш өйинен өт барадарда, Кайчы Кара-уул деп нөкөрине барып, бир торбок сойып берзин деп сурады. Нөкөри бир де сөс айтпай, торбоктон сойып берди. Је Кайчы өрөкөн угуп турза, уйлар огырып, комыдап тургулайт:

— Көк чарды не өлтүрген?

Кайчы айлына кирди. Уйлардын комыдалын, огырыжын угала, кайнаткан этти жип болбой, кара санаага бастырган, кунукчылду отурды. Көрүп отурза, эки боро чычкан казанды айландыра мантажып, сүтке једип болбой турат. Онон эркек чычкан тижн чычканга айдып турат:

— Эй, мен сенин куйругыннан тиштенип алайын. Сен дезе казанга түжеле, сүттен ичип ал. Онын кийнинде сен мени куйругымнан тиштенип алзан, мен түжеле, тойо ичип алайын.

Анайып тижн чычкан сүтти ичип алды. Эркек чычкан сүтти ичип турарда, тижн чычканнын оны тударга күчи јетпей, онын куйругын ычкынып ийген. Эркек чычкан казанда сүтке түже берди. Бу өйдө тижн чычкан сүттү казаннын кырыла мантап, мынайда айдып, ыйлап турды:

— Кайран менин эш-нөкөрим, сүтке болуп, өлөтөн турун! Эмди јангыскан артып, мен не болорым? Айылга толтыра бала-барканы јангыскан канайып мен чыдадарым? Канайып азырап күч једерим? О-ой, ой, ой! Јоо-о, јоо!

Кайчы чычканнын ыйын угуп, көрүп, чычканды түбектен айрып ийди. Онын кийнинде, оморды јайымдап ийгенинин сонгында, тыгыда каткырып ийгенин бойы да билбей калды. Каткырганын сеспей каларда, эмегени каткыны угала, арбанды:

— Не қаткырдын, айт!

Кайчы унчукпады. Је эмегенин токтодор аргазы јок болды. Обөгөнин айткылап, оны шылап јада берди:

— Сен мени јаман көрүп каткырган! Сен мени электеп јадын! Байла, сенин меге күүннн соогон болор! Бу јуукта ла сен база шылтагы јок каткырган! Ол тушта мен сенин каткынды керекке албаган болгом! Мал сойзо, эт јибес болуп барган. Јаантайын ла ајыктанып, кестенип јүрер, сен кайткан? Сен меге ачык-јарык сөс айтпай барган! Чырайын кубулып, сооп, кунугып калган јүрер. Не сенле болуп јат? Сенин бүдүш-кылыгын ненин учун андый болуп кубулган? Јартын айт, айт! Айса, сен менен айрыларга санандын ба? Оскө кижн аларга турун ба? Айт, айт дедим! Айт, эмди ле айт, јартын! Мен ол тушта эмеш амыр болорым.

Кайчы ого нени айтсын, ол ло, унчукпады. Ол катап ла сананды: ада јыланнын айткан јакылтазын канайып бузатан. Јыланга берген сөзин бузар онын учуры јок болгон до. Онын учун кунугып јүрген бойы ол эмей. Уйи тарынып, оны јүзүн-базын айткылап турды. Ачу-корон

кыйгызына Кайчы өрөкөн чек чыдашпай жүрди. Коркышту жажытту куучынды улуска айдарынан ол коркып жүрди. Канайып-канайып оны улуска айтса, ол жылан оны кату карузына тургузар. Айтпаза, эмегени ач-амыр бербей, арбанып, айткылап, казырланып жат. «Жок, айтпас! Эр кижининг ичине ээрлү ат жыдыр» деп, озогы улус айды-жатан. Мен эр кижиге эмезим бе? Жок, нени де айтпазым! — деп, Кайчы ичинде бек сананды. Ой дезе өдүп ле жат.

Кайчынын эмегени бойында бек сананды: мекеленип угар, шылтагы неде деп. Бир күн ол Кайчыга тас кара тажуурда ачу-корон аракыны алып берди.

— Же бу мынанг бир-эки чөөчөйдү ичип алзанг, оног не боло берер — деп, өгөөнине айтты. Өгөөни де анайда бодойло, эки чөөчөй аракыны ичеле, эмеш калай берди. Калап эзиреле, тажуурда арткан аракыны база ичип алды. Кайчы эзириги жаандайла, эрмек-сөзи көптөйлө, үйине канайда жыландарла танышканын, онынг учун бастыра тындулардын тилин билер болгонын ла эки катап ненинг учун каткырганын — ончозын эмегенине айдып берди. Ол тушта эмегенининг санаазы токынап жымжаарда, Кайчы ого айтты:

— Мен сеге айтпас сөсти айттым, этпес немени эттим. Жыландар эртен ле келер. Ол тушта экү каруузына турарыс. Конок-салымыс жеткелекте өлөтөн турус.

Экү уйуктап калдылар. Экү таг алдында ойгонып келзе, көрзө, оттыг эки жанында ада жылан ла эне жылан жаткылады. Эбире көрзө, айылдынг өзөктөринде, карачкыларда, аланчыктарда, артпактарда оролып калган жыландардынг көбизи кижиге коркыгадый болтыр. Кайчы бир жанына анданала, онтоп ийди. Эмегени, коркыйла, эки көзинг жумуп ийди.

Ада жылан Кайчыга айдат:

— Кайчы, менинг најым, сен айтпас сөсти не айттыг? Жажытту сөсти не жарладыг? Мен сеге болушкам, Каратыкаанды өлтүргем. Сен не анайда кылындыг? Не анайда эттиг? Онынг жартын меге айдып бер.

Кайдаар да барар арга жок, онынг учун Кайчы жыланга айдат:

— Калак-кокый, өрөкөн, аракы деп аш ичеле, аайыбажы жок эзиреле, ол жажытту сөсти айткан эмтирим. Мен бурулу. Бойоордо, өскүретен бе эдеер, өлтүретен бе эдеер — онызы бойыгарда.

Ада жылан Кайчыга тургуза ла жакыды:

— Же сени кижн канайдар. Акыр ол кижн жүүлтетен аракы деп кандый андый аш болотон? Оны амзап көрөлө, сенин эткен керегинин аайына чыгатам. Бир айдын туркунына көп аракы белетейле, бар тоскуурларга уруп сал. Бис бир айдын бажында оны амзаарга келерис. Бисле кожо Кара-Кула келерден маат жок. Ол тужында чыны, төгүни биске жарт болор. Оны жарт билип ал.

Жыланнын айтканын угала, эмеген-өбөгөн улус, коркыганына курсак та жип, ичкилеп болбой турдылар, эрмек-сөс тө айдып болгылабас.

Кайчы көк-борозын ээртеди: бу түшкен түбектен аргаданарга, айрыларга эп-арга бедреер деп. Ол бойынча Кайчы адын ээртеп, минип алып, Караты-кааннын журтын көстөп атана берди.

Jaан удабай, ол Караты-кааннын журтына келеле, көрзө, албаты жүзи кызыл өрттий, аттар тыныжы куу тумандый болтыр. Тайгага тендеп эт кайнаттырыптыр, талайга түндеп аракы азыптыр. Көрөр болзо, албаты Караты-кааннын өлгөнине тойлоп-жыргап турган болтыр.

Кайчы көөркий ого ло отура түшти. Jaан жыргалда албаты-жонго мынайда айтты:

— Карындаштар, калак-кокый, менин түбегиме болужыгар! Најылар, мен jaан түбекке түштим! Болужыгар, айрыгар!

— Сен биске не болгонын жартап айдып бер — деп, жон сурады.

Кайчы ологго Караты-каанды өлтүргенин ле канайда түбекке түшкенин, жыландарга ла Кара-кулага аш-аракы белетеер болгонын ого ло жартап, куучындап берди. Улус, оны лаптап угала, Кайчыны мактап, быйанду сөстөрин айдып, јайым жүрүм берген учун ого болужарыс дешти. Ончолоры тын сүüne бердилер, болушка белен болдылар.

Улус Кайчыны улуркадып, колтыктап алып, апарып, ак кемирчек кийске отургызып, алама-шикир курсакла күндүледи. Анайып турганча, эл-жоннын ортозынан ак башту карган өбөгөн Кайчыга жууктай базып келеле, онын он колынан тудуп, жуулган улуска мынайда айтты:

— Бисти, јокту-јойу улусты Караты-кааннан јайымдаган учун Кайчыны мынан ары Кайчы-Мерген деп адайлы. Түбектен ол түрген айрылып, бу биске башчы болзын! Аракы-коројон деп ачу ашты бис артыгынча жууп, слерге јетирерибис! Јагыс ла эмеш сакып алыгар.

Улустын айтканын Кайчы-Мерген јарадып укты. Кай-

чы-Мергенге болужарга белетенгилей бердилер. Улуска быйанын айдала, ол айлын көстөп, адына минеле, жанып ийди. Айлына келеле, албатыдан укканын, көргөнүн эмегенине ончозын куучындап берди.

Ол бойынча канча ой өткөн соңында, түмөн улус атка жеккен абрага азык-түлүк, курсак салып, аракы ашты атка коштогон келгилеп жатты. Экелген аракыны урар жер жок болды. Айдарда, ол келген улус көнөк, чапчак, тоскуур эдип, ончозына толтыра аракы урдылар. Аш-курсакты дезе белетеп береле, ойто кожон-коотту жангылай бердилер. Турган истери бар болды, барган жолу жарт көрүнди.

Ой өдүп ле турды. Ай бажы жедерде, Кара-Куланы эчидип алып, ада жылан једип келди. Ада жыланла, Кара-Кулала кожо келген жыландардын тоозы жок эмтир. Кайчы-Мергенле эзендежип, аракы ла аш-курсак белен болгонын угала, ада жылан ого мынайда айтты:

— Менин башкарган албатым шулмус эди. А бу Кара-Кула казыр ан. Мен ол аракы деген ашты бир де амзабагам, билбезим. Оны ичсем, сени корып болбос болорым? Сен, Кайчы, тогус, күнге айлыгнан бар. Тогус күннин бажында, той божогон соңында, жанып кел. Ундыба.

Кайчы эмегениле экү кара тайга-ташка чыгала, айлы-јуртын оног ајыктап отурат.

Кайчы ла эмегени жүре берген күннен ала ончо жыландар ла казыр деп турган Кара-Кула аракы ичип баштадылар. Олордын табыш эмес табыжы кызыл энгирден ле ала баштала берди. Онойып, эртен тура серүүн тагнан ала ойто энгир киргенче, алты күнге чыгара аайы жок табыш болды. Јагыс јетинчи күнде јызырт эмес јызырт болды, јер-тенери билдирбей барды. Сегизинчи күнде дезе тенеринин түби селт этти. Тогузынчы күнде ле тал-табыш токтоп, јыргаган жыландар ла Кара-Кула токтой бердилер. Күүни јеткенче ле јыргагылаган.

Эмди Кайчы эмегениле экү айлын көстөп жангылап ийди. Жангылап келеле, көрөр болзо, ал-камык жыландар бой-бойлорын өдүжерде, Кара-Кула казыр ан олорды тепсеп салтыр. Аракы ичип, аайы жок согушкылаарда, Кайчынын айлы-јурты оодылып калган эмтир.

Једип келген Кайчыны көргөн ада жылан айтты:

— Сенин эзиргенин чын эмтир. Чын, ачу аш болтыр. Бистен болгой, Кара-Кула эзиреле, бисти бош алыш жок эдип јулдап салды. Бу аракы неге де болужы жок јаман аш эмтир. Эмди бис оны качан да оозыска албазыс. Тургуза ла



жанарыс. Онын учун сен де бойың аракыны ичпе! Оноң өскө, бис чилеп, түбекке түжеринг. Же мынан ары бистинг тилди билбей жүреринг.

Ада жылан анайда айдала, Кайчыла эзендежеле, эмегениле жакшылажала, жүре берди.

Ол ло күннен ала Кайчы-Мерген Караты-кааннын ордына албаты-јонды башкарып, амыр-энчү јуртай берди. Јангыс ла эмди ан-куштардын, жыландардын үнин укпас, билбес болуп артып калды.

## У Ч О Р О

Озодо бистинг Алтайда баштары куудый кажайган, тиштери куулыдый саргарган карган эмеген ле өбөгөн јуртаптыр. Азыраган балдары јок, ак-боро атту, ала көк ийнектү улус болгон эмтир.

Ол озогы өйлөрдө улус кышкыда јийтен курсагын тан эртеден белетеп алатан эмтир. Кара јерден кандыктын, чомырдын, көгөзиннин, уактын тазылдарын казып, јетпес кайнадала, кадырып салатандар. Көжнөни ле мангырды бычакла кертип кургадатандар. Көчө, јарма, талкан эдетен арбазынын саганагын кызыл јалбышка өртөп, уужап алатан. Кара јодраны, кызыл јулукту кызылгатты, агаш јиилекти ле өскөлөрин де јууп, база кургадып, кышка белетеп алатан. Анайда ок јайыла эткен сарју-курут кышка белетелетен.

Күрен күс өдүп, корон соокту кыш јууктап келзе, бу белетеп салган аш-курсакты улус, оро казала, оролоп салатан эмтир.

Карган эмеген-өбөгөн байагы јайыла белетеген аш-курсагын күрен күскиде үч үлүге бөлийле, үч башка оролоптыр. Баштапкы оро кичинек, ол орого салган ашты кыш башталганда јийтен. Экинчи оро эмеш јаан. Ого салган ашты кыш ортозында јийтен учурлу. Ол ороны кыш ортозында ачатан эмтир. Үчинчи ороны јаскыда ачатан эмтир. Ол эн јаан оро болтыр. Ол јаан ородо арба база салылган болтыр. Јаскыда талкан керек эмей база.

Күрен күстинг калганчы айында, баштапкы јааган кар кайылып, айас, јылу күндер тура берген. Ол тушта эмеген ле өбөгөн кышка белетенер јаан ишти божодып ийдилер. Божодоло, тышкары тере илегилеп отурдылар.

Каргандардын аш салган јеринде кызыл түлкү сүмеле-

нип, мантап, журтаган. Жыткыр, сүмелү күлүк, эмеген-  
өбөгөннинг аш-курсак суккан орозын кетеп, көрүп алган  
болтыр. Эмди кулугур анда суккан аш-курсакты жиир эш-  
арга бедреп жүрген болтыр.

Кызыл күлүк каргандардын тышкары отургандарын  
көрүп ийеле, сүмелү түлкү ологорго жууктада желип келди.

— О-о! Бу кижиден жалтанбас кандый ан болотон? —  
деп, каргандар кайкажып чыктылар.

Кызыл түлкү карган эмегеннинг көстөринин жетпезин  
тургуза ла көрүп алды. Тиштерин тарсылдадып, тилин  
жаланып, кызыл түлкү айтты:

— Мен көс жоктуларга көс болорым. Бала жоктуларга  
бала болорго жүрген эдим. Слер оны угуп тураар ба, блар?

Мыны уккан карган эмеген ле өбөгөн чанкыр Алтай-  
дын аны кижинин үниле база куучындажатаран туру не  
дежип, түлкүни эбиреде баскылап, оны сыймагылап турды-  
лар. Түлкү десе кызыл куйругун ары-бери жайкайт, жым-  
жак үндү жалканчайт, мантайт, чыйрагын көргүзөргө.

— О-о! Оро турган кудай бала жок улусты көрүп  
чыдабай, Алтайдын анын да болзо, бала эдип берген  
турбай, — деп, карган эмеген айдат. — Бу түлкүни бала  
эдип азырап алаак.

Апшыйагы айдат:

— Бойы келген баланы сүрөргө жарабас. Жүргей ле.  
Биске жакшы ине.

Онойып сүмелү кызыл түлкүнек эмегеннинг, өбөгөннинг  
балазы болуп жада берди. Карган апшыйак кайыгнын  
кааза тозынан суу тажыйтан жеңил, жараш түүзөк эдип  
берди. Түлкү оны карызына илип алып, суу экелет. Карган  
эмеген ары-бери айылдарга барарга турза, ого жол баштайт.  
Эртен-энгир бозуларды ла уйларды кичееп, ары-бери  
айдайт, жандырат.

Анайып бир канча ой өдөрдө, түлкүнинг сүмеленип  
келгени санаага кирди. Түлкү жакшы учурал сакып жүрди.

Бир күн апшыйак агаш аразына одындап барды.  
Түлкү кулугур оны лаптап көрүп алала, ыйлаганча карган  
эмегенге келди.

— О, кудай ла дезен база! Менин жаан эжем кижиге  
барган. Бүгүн онын той-жыргалы болуп жат. Тойго барар  
күүним келген! — деди.

— Же бар ла. Эженнинг тойына кижиге не барбайтан эди.  
Тойлойло жанып кел, балам, — деп, эмеген оны ыйлаба деп  
токтотты.

Сүмелү тўлкү сурт ла этти. Тойго барган болуп, ол күн бозом энгир кире берерде, жаан ороны тууразынан казып баштады. Көндөйлөп казалла, түндү-түштү жети күнге жыргап-сайрап жада берди.

Жетинчи күнде кызыл тўлкү эки болчок курут артырып алды. Эки болчок саржу алды. Олорды эмеген ле өбөгөнгө экелип, айтты:

— Эжемнинг тойы коркышту жакшы өтті. Аш-курсагы көп, жеткил болды.

База бир канча өй өтті. Эки карганнын уккур ла чыйрак балазы айыл ичинде ары-бери жүгүрип, иштенип ле жүрди.

Бир катап апшыйак агаш аразына база ла одындап барды. Тўлкүнек ыйлаганча карган эмегенге база ла келди.

— Ортон эжем кижиге барган. Онын тойына божотсогор — деп суранды.

Эмеген тўлкүни божодып ийди. Тўлкү жүре ле берди.

Тўлкү, энгирди кийдирип алала, экинчи ороны көндөйлөп касты. База ла жети күн жыргады. Тойу-ток ло болды. Онон база ла эки болчок курут ла эки болчок саржуны алып, эмеген ле өбөгөнгө экелип, үлештирди. Айтты:

— Той сүрекей жакшы болды. Андый тойды качан да көрбөдим.

База ла бир канча өй өтті. Тўлкү алдындагызынан артык иштенип жүрди. Чыйрак, капшуун. Ончо ишти ак-чек эдет. Каргандар ого сүүнип жүргүледи. Сырагай чыйрак турганда.

Бажы кажайган апшыйак бир күн база ла одындап барды. Тўлкү мыны лаптап көрөлө, ойто ло эмегенге ыйлаганча келди. Эмди ол кичү эжезининг тойына суранып жат. «Той-жыргалду жерден база ла тату курсак экелер эмей ол» — деп, карган эмеген сананала, оны божодып ийди.

— А бу тўлкүнек кайда барган? — деп, одындайла жанган карган өбөгөн эмегенинен сурап жат. — База ла үйде жок туру не.

Эмеш танкылап алды. Бажын жайкады. Тойо чайлап алды. Онон айтты:

— Бу бистинг тўлкүнекке кандый көп тойлор боло берди? Бистенг качып барарга турган болбой ол?

— Алдында да тойлордон жан келген жок по. Эмди де балабыс жанып келер, саржу-курут экелер. Жиирге кандый жакшы деп — үйи айтты. Онызы өбөгөнин ажындыра токынадып турганы ол эмтир.

Түлкү дезе энгирди ол күн кийдирип алала, кичинек орого жетти. Мында ол төрт күннинг туркунына аш-курсак жип, ыргап жатты. Түгезе жийле, эки болчок курут ла эки болчок саржу артырып алала, оларды тудунып алала, жанып келди.

— Кичү эжем жокту кижиге барган. Той-жыргалы чала кирелү ле болды — деп, карган эмеген ле өбөгөнгө бүдүмчилү айтты.

Обөгөн түлкүнинг экелген саржузын ла курудын жип, айдыптыр:

— Бу бистинг балабыс бисти канча ла кире жаантайын күндүлеерде, бис кайтканыс? Эмди сооктор тыгыды. Мен барып кичинек ороны казатам.

Карган апшыйак тере илгин таарын жүктенип алала, кичү дейтен орого једип келди. Келеле, көрөр болзо, оро деп неме куру. Мында жагыс ла түлкүнинг бокторы жадыры. Карган апшыйак эгиштеп туруп эки орого жеткен. Көрөр болзо, мында да андый эмтир. Жагыс ла арба артып калган болгон.

Апшыйак ачынган. Ыраактан ла эмегенине калаптан-нып келди:

— Ол түлкүни божотпой ло тут! Онын ижин эмди ле берерис!

Эмеген ондобой, түлкүден сурады:

— Бу адан не деп кыйгырып туру?

Түлкүчек тургуза ла каруун берди:

— Та ненин де учун айдат: көк ийнекти көөрөдө саазын, ак ийнекти ажыра саазын! — деп кыйгырат.

— Түлкүни божотпой тут! — деп, апшыйак база кыйгырды.

Кулактары јетире укпас эмеген түлкүден ойто сурады:

— Бу адан не деп кыйгырып туру?

Түлкү эмегенге айтты:

— Көк ийнектинг сүдин күркүреде кайнатсын, ак ийнектинг сүдин ажыра-тежире кайнатсын — деп кыйгырат.

Карган эмеген уккан аайынча, казанды отко аскан ла, эки уйдын сүдин урган. Түлкүле экү отты айландыра базып, отты жаандада салып, жүгүрип турдылар.

Обөгөн айлына жууктап келеле, аайы жок кыйгырды:

— Түлкүни божотпой тут!

Эмегени жагы ла лаптап, јарт укты. Түлкү база угуп турбай. Эмеген түлкүни отты айландыра сүрүп баштады.

Сүрүшти ле сүрүшти. Бу өйдө апшыйак једип келди. Келеле, эжикке малталу туруп алды. Отто кара казандагы сүт тапту ла изип келеткен болгон.

Түлкү көрүп турза, неме ле болор арга јок эмтир. Ол куйругын казандагы изү сүтке сугала, сүрүжип турган эмегеннин јүзине согордо, карган эмеген отура түшти.

Бу өйдө апшыйак эжикти кайра ачып алала, түлкүни сакып турган. Ол эмегениле не боло бергенин көрөргө сананган, ол ло тушта, эмегенин көрөрдиг кажы ла јанында түлкү онын эки будынын ортозынан өдөлө, арка јаар сурт эде берди. Карган өбөгөн түлкүни согор деп, малтазын тегин јерге бадай чапты. Анайып үч орого толо аш-курсак белетеген каргандар как куру арттылар. Јангыс ла саганакту арба да артканы каргандарга јакшы болды.

## ЈЕТИ БӨРҮ ЛЕ СҮМЕЛҮ ТҮЛКҮ

Алтайда ачу-корон соок күндер турган. Кызыл түлкү эмеген ле өбөгөнди төгүндеп, олордын кышка белетеп салган аш-курсагын үч ородон түгезе јийле, аркага јүрүп, чек ле килеје семирип калган. Семизине соокты да керекке албай, кырланга козыр таштын үстинде јаткан. Амырап, уйуктап. Јалбагынан јадарда, бу өйдө түлкүни јемит бедреп јүрген јети бөрү көрүп ийгендер.

— Эй, мен озо оны көргөм! — бирүзи айдат.

— Менин түлкүм! — деп, өскө бөрүлер табыштана берди.

Көк бөрүлер бой-бойларына ыркыраныжып, кыйгастаныжып турганча, ол табыштан жалбагынан јаткан түлкү ойгонып келген. Көрөр болзо, эбире јети бөрү туруп алтыр. Јара тартарга белен эмтир. Түлкү јеткерди сезип ийди. Эмди айрылар эп-арганы бедреп, ол бөрүлерге айтты:

— Слер мени јиирге турган болзоор, озо баштап маргаан эдектер.

— Кандый андый маргаан? — бөрүлер кизирт эттилер.

— Кем үсле, јуула кузар, ол үстү-јуулу јер билер. Торо јүргенче, оны не барып јибес. Је түней ле, слер, јаан улус, озо кузыгар.

Көк бөрүлер јөпсинижип ийдилер. Олор албаданып кузарда, ичтеринен эски туулак терелердин өөндөри ле чирчик сөөктөр чыкты.

Кызыл тўлкў жанында турган содон ташка чыгала, кусты. Ичинен аарчы, курут, саржу, ўстў-жуулу өскө дө аш-курсак чыкты.

Јети көк бөрү, ач болгонынан улам, тўлкўнинг кускузын блаажып, чўрче ле јип ийдилер.

— Мындый јакшы, јылымзу курсакты кайдан таап јигенинди капшай айт! Айтпазан, бис сени јара тартып, јип саларыбыс! — деп, өлө-көк күлүктер тўлкўни арадап келдилер.

— О-о, оны кудайдан сураар керек! Мен тўниле кудайдан аш-курсак сурап улыгам. Меге килейле, бу курсакты кудай берген — деп, тўлкў ологго айтты:

— Тўрген! Курсакты канайда сурап улыйтанын биске айдып бер! — бөрүлер јырыктарын јаланып, капшайладылар.

Кызыл тўлкў бөрүлерди эмеген ле өбөгөннинг кышкы суу алып турган јерине ээчидип экелди.

— Куйруктарыгарды озо баштап сууга сугала, ары-бери булгагар. Онон тоштын јарыгына тўжўре салала, таг атканча, күнчыгыш јаар баштанып алала, улып отурыгар. Куйруктарыгарды кыймыктатпагар. Слерге килеп, ол тушта кудай ўстў-жуулу аш-курсакты тенериден тўжўрип ийер. Бот ол курсакты блааш јоктон слер јииреер.

— Сен бисти баштап апар! — деп, бөрүлер сурады.

— Не баштап апарбас. Барактар ла! — деп, тўлкў јөпсинди.

Тўлкў ол јети бөрүни куйруктарын сууга суктурала, киленг тоштын јарыгына тўжўре салала, кыймыктатпагар деп јакыйла, оларды бой-бойынан ыраада отургызып салды. Бир де кыймыктанбазын деп јакыды.

Бөрүлер бозом энгирден ала таг адарга јеткенче анайда ла кыймыктанбай улыгылап, кудайдан курсак сурадылар.

— Курсак не тўшпей јат? — бөрүлер тўлкўден сурагылап јат.

— Кыймыктанбай, јазап улыгар. Таг алдында, такаа этсе, тўжер! — деп, тўлкў оларды токынатты.

Тенериден неме тўшпеди.

— А сен, тўлкў, не кудайдан курсак сурабай турган? — деп, бөрүлер онон сурадылар.

— Мен кече ле сурап јигем, бўгүн тойу. Катап-катап ол не беретен, — деп, тўлкў ологго јырс айтты.

Таг алдында, чынынча, күн чыгар алдында, соок деп

неме анан тыгыды. Бөрүдөр чарчап тонорго жеткиледи. Күн жаңы ла чыгып, өксөп келерде, сүмелү түлкү бөрүлөргө айтты:

— Орө кудайдан курсак түшпеген болзо, мени жара тартып, үлежип жигер!

Кызыл кулугур анайда айдала, ары болуп мантай берди. Жаңыс ла элес эдип куйругы көрүнди.

Јети бөрү тура жүгүрейин деерде, куйруктары ла жалмаш эттин түктери тошко жаба тонуп калтыр. Кыймыктанар да арга јок.

Түлкү байагы карган эмеген ле өбөгөннин айлына мантап келеле, бар-јок үниле кыйгырды:

— Слердин сууалгыжаарда јети көк бөрү тонуп калган, куйруктары. Барып өлтүрип алыгар!

Апшыйак айлынан чыгып келеле көрзө, балазы болгон кызыл-марал түлкүни танып ийди.

— Мени база ла мекелеп келдин бе?! — деп ачынып, ай малтазын ала койды. Түлкү сууалгыш јаар мантады. Апшыйак оны ээчий сүрүжип жүгүрди.

Карган апшыйак тошко јетире келди. Көрөр болзо, чын ла, ондо тошто јети бөрү жаба тонгон отургылады.

Апшыйак баштапкы бөрүге јууктап келеле, кејири кыйкырап сурады:

— Мен сенин неенге чапсам өлөрин?

— О-о, куйругымнын төзине ле чапсагар, сөс јок өлөрим! — деп, бөрү сүүнген бойынча капшай ла айтты.

Өбөгөн ай малтазын талайып келип, бөрүнин куйругынын чике ле төзине чабарда, бөрү тонкос эдип јыгыла берди. Оны көргөн түлкү апшыйакка кыйгырды:

— Слер омордын куйругына чапсаар, омор тирү артар. Онон мал-ажыгарды үзе јиир. Өлтүрөрге турган болзогор, бажын жара чабыгар.

Мыны уккан куйрук јок бөрү түлкүни сүрүжип мантады. Апшыйак дезе оморды көрүп, ичинде сананды: «Түлкү менен артык санаалу эмтир». Ол арткан алты бөрүни баштарын жара чапты. Јүктенип алып, айлына јанды. Эмегени де, бойы да сүүнчилү болды.

## АЙУ ЛА СҮМЕЛҮ ТҮЛКҮ

Сүмелү кызыл түлкү куйругы јок бөрүден качып, канча сууны кече берди, канча кырды ажа конды. Шыркалу бөрү тойу ла семис түлкүге канайып једишсин.

Бөрү куйругынын сызына чыдажып болбой, койу аралга кирип, јада берди. Түлкү десе кара мөштү кайа-ташка чыгып келерде, ого удур баскын айу туштады. Корон ачу соокко ол тен калтырап турды.

— О-о, бу семис түлкүни жизем, эди-каным эмеш жылыыр болор бо?! — деп, кызыл түлкүни көрүп ийеле, айтты.

— О-о, абайым, абайым! Мени, јудрукча немени, слер јип салзагар, узун кышка түнгей ле курсак болбос ине. Мен слерге от салып берейин. Узун түнде экү жылынып, амырап аларыбыс, оног слер мени јири јанынан көргөйигер — деп, кызыл түлкү жалынды.

— Јакшы, јакшы, түлкү! — деп, айу јөпсинип ийди. Ичинде сананды: оног до оны јип салбай.

Сүмелү түлкүниг јөбине айу кире берди.

Экү јаан кайанын үстине чыктылар. Кайанын үстине от саларга түлкү кара мөштинг кургак аалактарын јууды. Айу эки ташты алала, бой-бойына согуп, чедирген от чыгарды. Јаан удабай от көнжүп күйе берди. Айу десе јаан агаштардын будактарын сый тартып, отко салат. Јалбыш там јалбырап, чоктолып, от изиирде, эки нөкөр уйуктаар деп анда јөптөжип ийдилер.

— Слер, јаан кижии, бу түс јалбак таштын үстине јадыгар, јаан јашту абайым. Мен десе түниле от салатан кижии, арка јанына јадайын, — деп түлкү ары-бери ајыктанып айтты.

Айу јаны каскак кайа, бойы јанында арка.

Айу кайракан сүмелү түлкүниг мекезине база ла белен кире берди.

Айу каскак јылым кайанын үстине отко јуук этире јадып алды. Удабай ла јылуга алдырып, үргүлей берди.

Түлкү, айу уйуктай ла берерде, отты јаандада салып, изү турундарды айуга јууктада јылдырып, тыгыда айдат:

— О-ой, Абайым! Ары јадыгар! Алтын јараш түгеер отко күйе бербезин! Эмеш ле ары јадыгар.

Айу каскак кайанын кыры јаар јыларда, отты там ла билдирбезиненг айу јаар јылдырып, јаандада салып турат.

— О-о, Абайым, алтын түгеер күйе бербезин, јалбыш чала слер јаар согуп туру. База ла эмеш ары јадып алыгар! Эмеш жылып ийеер.

Отты там ла јаандада салат.

Айу ойгонып келзе, алтын түги, чын, шыркырап күйерге једе бертир. Уйкузырап, самаарып, эмеш ары јадайын дейле, каскак кайадан ажа берди.



Ашкан айуны көрөргө лө оны жиирге, кызыл түлкү каскак кайаны эбире мантайла, өлгөн айуга једип келди. Өлгөн јаан айунын эдин јангыскан јип, сүмелү түлкү соок кышты анда ла тойу-ток кыштады.

## КЕРИК БАЙДЫ КЕЗЕТКЕНИ

Мынан озо, озогы чакта, чынынча айтса, та кандый чакта болбогой, чанкыр Алтайда јаан бай јуртаптыр. Онын ады Бајы. Ол байдын от јалбыштый, от јалкындый јаш өйи өдө берген. Онын бажы куудый кажайган, тижки куулыдый саргарган болтыр.

Бајы бай јиит тужында көстинг көжөгө деп јаман оорузыла оорыган. Эки көзи дезе чылбыран, ыраакта немени көрүп албас болуп калган. Онын учун јарлу, јаан бай да болзо, кажан јобош ак-боро ат минген. Је армакчы-дагы ады онын каралга көзине јарт көрүнетен.

Бајынын кожо јуртаган эмегени Алгыйчы деп кижии база көжөгө оорудан улам көстөнг болгобос болуп калган. Је үй кижии андый да болзо, керик болгон. Чынынча айтса, экилези омок-седен, тееркек ле чүмеркек, шоодынкай ла, керек дезе, эки бойы башказы јоктонг керик улус болуптыр.

Олор экүнийг јанына отурар уулы да јок болгон, јатка берер кызы да јок учун аштагандарга килебейтендер, арыгандарга бүтпейтендер.

Бајы байдын айлына јайзаңдар, байлар кирзе, эттинг семизин јийтен, аракынын ачузын ичетен. Јокту-јойу улус киргенде, айылга отурбай да ойто тескерлеп чыгатын. Айдарда олор экү аштаганга аяк урбас, суузаганга суу урбас улус болгондор.

Бајы бай аркага толо малду, айылга толтыра јөөжөлү јуртаган. Ол качан да бойынын јалчыларына килебейтен.

Јайгыда, өлөнг чабар өйдө, келгенде, Бајы бай болушка келзин деп улуска јар эдетен. Кобылар сайын көп јурттардан арга-чыдалы јок улус андый јарды угала, јуулып келетен. Бајы бай ол келип иштеген улуска мал сойбос, эт кайнадып салбас. Олорды көп сабазында ачу курутла, јетире бышпаган теертпекле, кара аракыла күндүлейтен. Арыган ла ачынган улус байды мынайда айткылайтан:

— Кысканган малынды көк бөрү јизин, а карамдаган малынды ач бөрү јизин. Кызыл эдинг божоп калар, кызыл јүзинг артып калар. Канду кызыл элинг божоп калар, кара

јүзинг артып калар. Уйалбаган јүзинди уй јалазын, коркыбаган јүзинди кой јалазын. Јиген јаак кызарбас, јидирген кугарбас.

Бу мындый каргышту сөстөр айдылган эмей.

Бир катап Бајы бай, күренг күстинг кидим өйинде, мал ижинде јалчыларына сойорго субай байтал экелзин деп јакылталу элчи ийген эмтир. Элчиге Содон деп атту уулчакты ийиптирлер.

Элчи болгон Содон деп уулчак жылкы мал кабырган јерге чүрче једип келди. Келерде, мында Эрте, Эрке, Каба ла Кабар деп бир уун жылкычылар чайлагылап отурдылар. Бай кижининг јакылтазын бүдүрип, олар кызыр беени чалмадап тудала, алдындагы эрдиненг тартар буузын буулап ийерде, јангы туткан эмдик мал јобожый берди.

— Эмди оны, јобожый берген немени, јангыс та кижиде једине берер, — деп, Эрте айдат. — Сен, Каба, бу беени кожо јетириш. Ол јангыскан апарбазын.

Каба армакчыны аттыг көксине терепчилейле, үзенизининг буузынан өткүрип, ары болуп јортты. Содон дезе атты кийнинен айдады.

Онойып јаан удабай байдын айлына једип келдилер.

— Содон, — деп, ого Каба баштанды, — мен айлыма барып келейин, сен дезе малды экелдибис деп айт! — дейле, ары болуп јорто берди.

Содондо не болзын, барбай база.

Содон айылга кирип келзе, Бајы бай төр бажында отуры. Ого коштой јаан бай кижиде Кортты јайзанг отурды. Онын тоны агас терези, тыштын дезе кызыл торколо кыптап салган, кара киш бөрүктү, кара туйук сагалду, танкылаган канзазы мөнгүн. Танкылап отурар. Јанында дезе кара килинг тонду, шүлүзин бычкак бөрүктү, узун сагалду темичизи отурар.

Бай элчиден кандый жүрүп келгенин сурады.

— Аткан ок јуудан јанбас, айбыга барган элчиде бийденг јалтанбас. Сойотон малды экелдибис.

Анайда Содон айтты.

— Бу кулугур не деп модорлойт? — деп, Кортты јайзанг байга ууланды.

— Ийтке күндүү јок, јалчыда күүн јок — деп, бай айдып, казанда кайнаган койдын баштарын ла тилдү јаактарды тепшиге чыгарып, солун улустын алдына салзын деп элчизине јакарды. Содон тура жүгүрип, тепши алды. Ого койдын үч бажын ла тилдү јаактарын чыгарды?

Оног ол тизе бажына чөгөдөп, отурган жайзаннын ла элчининг алдына салды.

Бажы бай жайзанга кубар чөөчөй тудат. Онызы дезе табылап аракы амзайт. Аштаган-суузаган уулчак оморды сакып чыдашпай, бычагын кыннан чыгарып, очокко жаныйт: курчыдып. Оног база эмеш сакыйла, тепшиден бир койдын бажын алып, темичининг жанына чөгөдөп отурала, бычагыла баштын эдин кезип, ажана берди. Мыны көргөн жайзан айдат:

— Бу Алтайда мененг озо тепши баштайтан жамылу база бар турбай.

— Ийт салбаган тепшиге умзанатан. Бу ийт канайып туру? — деп, байдын абакайы калактап чыкты.

— Менин бажымды ойто сал! — деп, Бажы бай чыгырды.

Бу өйдө айылга Каба кирип келди. Содон кирип келген нөкөрине сүүне берди. Коркыганы да жоголо берди ошкош.

— О-о, калак, кайдан көрөйин?! Мал бажы дезем, Бажы бажы туру не. Кой бажы дезем, Корты бажы туру не — деп айдала, тура жүгүрди.

— Кулугурды тудыгар! — деп, бай кыйгырды.

Содон эжикти ачкан бойынча, кенетийин колыла жерге тайанала, будын баш ажыра чачып, кезикте жүгүре базып, кезикте бажыла жерге түртүп, чек ле абранын тегериги чилеп, тоголонып баратты. Мыны көргөн улус соныркап тура калды.

Темичи адына минеле, ырап бараткан уулчакты тударга, мантатты. Ого жаба једип келеле, онын јиткезинен тудуп, ээрге чыгара тартып алды. Ээрге өнгөрип, айылдын эжигине экелерде, бай уулчактын эки кулагынан кап алды.

— Акыр, акыр, өрөкөн, айбыгарга жүрген элчигерди койдын куу бажы учун сокпогор — деп, Каба айдала, Содонды байдын колынан айрып алды.

Тал-табыш јаанап келди. Отурган жайзан кыйгырды:

— Согушнагар! Јаргыны мен эдерим! — деп, кыскарта айтты.

Ончо улус тым отура берди.

— Јайзанды тообой, оны алдынанг тепши баштаган учун Содон деп уулчакка јирме беш чыбык! А баштак уулдын адаанын алган Каба деп јалчыга база јирме беш чыбык берзин! Темичи, јаргыны бүдүр! — деп, жайзан кату јакарды.

Бу өйдө айылдын жанынча өдүп бараткан улусты бай токтодып алды. Кабага аралдан эки тудам кызыл тал экелзин деп жакарды. Каба арга жокто арал жаар барып, чала барбак, бүрлү эки тудам тал тудунып экелди.

— Узунунаң, чичкезиненг не экелбеген? — деп, темичи укааркады.

— Калак, өрөкөн, бу аралда узун, чичке кызыл тал артпаган. Бүтпей турган болзогор, бойыгар барып көригер — деп, Каба актанды.

— Оныла да болзо, саба! Чыбыкта! Биске капшай атанар керек — деп, жайзан айдат.

Оноң Бајы байга жакарат:

— Уч күн жайзандардын жууны болор. Төртинчи күнде келерис! Күндү-күрее белен болзын!

Темичи чыбыгын белетеп, Кабага айдат:

— Бойың жадып берзен, жирме беш чыбыкла божоор. Соктырбай, мойношсон, — бежен чыбык жиирин!

Каба уштынып, ак јаланга јада берди. Јадала, Бајы байдын колынаң Содон чыгарга блаажып турганын көрүп, кыйгырды:

— Содон, тегин јерге чиренбе! Сокоор тутканын ычкын-бас!

Мыны уккан бай, ачынганына, огырып чыкты:

— Тилгерек јалчыга бежен чыбык берер!

— Кижини эки катап јаргылабайтан! — деп, айландыра турган улус табыштана бердилер. Казыр жайзанга јөпсинерге келишти.

Бир кижии Кабаның бажын, экинчизи эки будын јаба басты. Темичи бир тудам талла јыланаш этти, кедейип келип согот, оноң јыжа тартат.

Кабада үн де јок. Талымзырай берген ошкош.

Кабаны согуп божойло, Темичи кыйгырды:

— Ол бир тилгерек күчүкти экелигер!

Ак јаланга јыланаш уулчакты кере тартып ийдилер. Темичи, тери-буры чачылган, база ла кедейип келип, баланы чыбыктай берди. Он тарый согордо, уулчак онтоп то болбой јада берди. Оноң ары талайып согордо, эдинен кан ага берди. Чыбыктап божойло, жайзан ла темичи, каткырыжып, атана бердилер.

Киленкей улус чек көжий берген баланың үстине соок суудан чачып тынын кийдиреле, јалчылардын айлына апарып салдылар. Эртезинде Каба малчыларга једип бара-ла, не болгонын јартап, куучындап берди.

Эрте, сананып отурала, айтты:

— Байдын субай беезин сойорго Кабар ла мен барайын. Слер экү мал күдүгер. Керик байды десе бис үретпезеес кем үредер.

Эртезинде Кабар ла Эрте өзök түштилер. Бајы бай айлында эмтир.

— Ол беени сойыжыгар! Эртен јаандар, јайзандар келер. Этти бүгүн ажындыра кайнадып салар керек! — деп, Бајы јалчыларына јакыды.

Мал сойып турган улуска кайдан да кожонг угулды:

Соғонолу тайганын  
Соғонозын билбедим.  
Соқы башту тагманын  
Соғотонын билбедим.  
Ач өлөндү тайганын  
Ач өлөнин билбедим.  
Айак башту тагманын  
Айткылаарын билбедим.  
Соодудан ат өлбөс,  
Соктырганынан мен өлбөс.  
Армакчыдан ат өлбөс,  
Айтырганнан мен өлбөс.  
Айткан неме айткай ла,  
Акыр болзын, көрөрим.  
Соккон неме соккой ло,  
Сонгында оны көрөрим.

Кожондоп турган Содонды улус танып ийбей. Эрте Содонго кыйгырды:

— Бери кел! Бу сен не коркышту комыдадын? Кем сени соккон?

— Бай соккон — деп, уулчак айдат.

Бајы айдат:

— Бу ийт не дийт? Корты јайзаннын алдынан кайнаткан койдын бажын аларында јайзан сеге јирме беш чыбык берди не!

— Кабаны база слер соктырганаар — деп, Содон јана баспайт.

— Төгүндебе, ийт! Каба сенин адаанынды аларда, јайзан сабатты не! Бойлорыгардын тенегеер учун јаргылатканыгар! — Бајы бай бурузын алынбайт.

Малды сойгылап божогылады. Јаан кара казанга эттин семизин кайнадып салдылар. Ол эт эртен келер айылчылардын күндүзи. Канды башка кайнаттылар.

Бай сойгон кызыр байталынын эдинен јалчыларга бир болчок эт те бербеди. Балдарыгарга апарып беригер деп.

Ичеге-карын да сугуп бербеди. Ижи учун отургузып күндүлебеди. Жалчылар куру жанып ийдилер.

Олор мал кабырган јерине келип, ончо малчыларла кожо байды үредер, өч алар деп шүүштилер. Олорло кожо келген Содон сүүне берди.

Эрте айдат:

— Керекке түнде эмес, кызыл кором энгирде кыза барар керек. Олор экилези көстөриненг коомой улус. Таныбаска јакшы. Бу өйдө айылдаш јаткан улуска да бош јок. Эмеен улус уй саар. Эр улус аттарын улаарар.

«Јаман ат тойынза, јардына токым салдырбас, јаман кижии байыза, јанына айыл тургуспас» деп, озогы кеп сөс бар.

Бајы байдын айлы улус јаткан јерден ырада јангыскан турган. Байдын сойгон семис беезининг эдин уурдаарга, Каба ла Эрке барар деп јөптөштилер. Нени эдерин озолодо куучындажып алдылар.

Каба ла Эргек өскө аттардан ээртейле, өзөкти төмөн сурт эттилер. Кабанын айлына јеттилер. Танытпаска өскө кийимненг кийип алгылады.

Кызыл энгир кирерде, Каба озо, Эргек кийиненг — керижип, айткылажып, Бајы байдын айлы јаар мантаттылар.

Бу өйдө бай оттогы казанды айландыра базып, этти булгап турган. Эмегени дезе тышкары илип салган кепкийимин кактап турган. Мантаткылап келееткен улусты көрөлө, айылда эт кайнадып турган өбөгөнине кыйгырды:

— Бајы, Бајы, капшай бери чык! Эзирик улус клеет ошкош. Сен олорды айылга кийдирбей, мекелеп, сүмеленип, капшай ла ары кедери аткар.

Бајы бай айылдан чыгып, ајыктап турганча, чыйрак атту улус мантаткылап келди. Сүрүшкенче ле. Бай олорды таныбайт. Бирүзи айылды өдө мантатты. Экинчизи кынјыда турган ийтле согужа берди. Ийт там ла атыйланып, чарчап, тударга ичкери јүткүйт. Өдө мантаткан кижии кайра келди.

— Сен тегин ийтле не уружып турган! — деп айдала, келип, айрычы кижии болуп тудужа берди.— Ол туку ичкери айылда аракы бар. Капшай барып ичелик!

— Бу иитти өлтүрбегенче, мен барбазым. Ол мени јаман көрүп үрүп јат. Өлтүрерим, өлтүрерим.

— Иитти барып ол туку таскактынг ичине буулап сал — деп, Бајы эмегенин айбылайт. Эмегени иитти чечеле,

таскак јаар барарда, байаа кижиги кийнинен ле. Бай токтоткончо ло кожо басты.

— Мен эмеш амырап алайып, айылга кирип. Суу ичип алайын. Ол токтой ло берер болбой.

— Же, бар амырап албай — деп, бай жөпсинди.

Байа кижиги айылга киреле, казанда этти үзезин капка салала, адына апарып артып салды.

— Түүк, сенин бүдүжинди. Ийтле уружып. Слердин айылдан кандый да улус чыгып барды. Таныбадым. Тудунчакту ла немелер эмтир, — деп, айылга амыраарга кирген кижиги айтты. — Түүк. Же мен сени тегин жерге сакыбазым! Бар жадым. Тыштанарга да бербеди. Артар болзонг арт ары! — дейле, нөкөри адына минип, ары болды.

— А-а, сен меге тыгып, мененг эмди качып бараткан турбайын! — деп, ийтле, уружып турганы айтты.

Сүрүш, сүрүш көрзөн, сени жамандайла качып отурганын. Једиш. Ижин бер, — деп, Бајы сүмеледи. Ол бу кижиденг капшай ла айрыларга сананган ошкош ло.

— Акыр ла, жаба јетсем, берижин берерим. Мени таштайла барып јаткан болзо! — деп кыйгырып, адына минеле, тидиреде мантадып жүре берди.

— Бајы бай эттү казанды, бис келгелекте, чыгарып салган. Эскинле жаап салган эмтир. Эттин көп нургунын чыгарала, эмегенинин угын өдүгинен уштыйла, кезип-кезип, казандагы мүнге көмө сайгылап салгам — деп, Каба айдат.

Семис малдын эдинен тойо јигилейле, жадып, амырагылай берди. Эртезинде озор Бајы байдын айлынын одожындагы аралга келип киргилеп алдылар. Көрөр деп.

Бајы бай ла эмегени кече энирде, ийтле урушкан улус жүре берди дежеле, айлына кирип, арыгандарына курсак та ичпей, жадып уйуктагылап калган улус эмтир. Јайзандар келер башта иргеде кечеги чыгарып салган казанын отко аскылап салды. Изидип.

Јалчылар аралда отургылаза, анча-мынча өйдиги бажында жаан јолды төмөн Бајы байдын айлын көстөгөн айылчылар келгиледи. Кожончыларлу, комысчыларлу эмтир. Озор байдын айлына кел түжерде ле, эмеген-өбөгөн улус чыгып, јакшы уткыдылар.

Бу өйдө малчылар көп улуска, аралдан чыккылап, кожула берди.

Јайзандар ла жаан байлар төр бажына отургылады. Јоктулар дезе эжик јанында тургулады. Эки кижиги эт

чыгарып, кезер болзо, кезилбези де бар болтыр. Лаптап көрөр болзо, өдүктинг уктарынын өөндөри эмитир. Отурган улус көрүп, кайкашкан. Каткы-калак жиркирей ле берген. Корты жайзан атыйланып чыкты:

— Алтайдын алты жайзангын өчөп, өдүктинг угын этле кожо кайнадып тепшиге салган учун, Бајы байга бежен чыбык берзин!

Байларга арга јокто јөпсинерге келишкен. Корты жайзанг кызыл талга бойынын темичизин ийип, Бајы байды бойы сабаган. Јылкычылар керик байданг анайда өчин алган.

## КАЙЧЫ ЛА КӨСПӨКЧИ

Мынанг озо Алтайда карган кайчы јуртаган. Алтайга јаан тоомјылу ла алкыш-быйанду кижиге болгон.

Бу керек күстинг күренг бай тужында алу андап барар өйдө өткөн.

Турган јурттанг Адучы деп анчы, Көкүл деп көспөкчи — үч нөкөр азык-түлүктү ай туркунына алу андап атангылаган. Ол јыл кузук та көп бүткен.

Олор үчү алу, анг андагылап, көп мөштү кара тайгага јеткендер. Кангыл мөштинг төзине, аржан-кутук суулу јерге једеле, оду салып, токынап, аттарынын ээрлерин алгандар. Ак кыйразын буулап, ак сүтле јандап, ак бурканга мүргүп, Алтай-Кангайын көдүрип, үчү алкагандар.

Алкыш-быйан сурагылап, мүргүйле, аскан казаны кайнаарда, ажангылап алган. Јака јылдыстар чыгарда, карган кайчы эки кылду топшуурын алып, ак Буркан кудаынын, айлу-күндү тегеризин алкап, ак мөнгүлү тайгаларын, анду-кушту тууларын, аржан-кутук сууларын чүмдеп, күркүреде кайлай берген.

Көкүл деп көспөкчи көрүп отурза, ак-боро атка минген, ак сагалы курлаага јеткен, ак бөрүктү, ак тонду, эки јанында база ак-боро атка минген, ак кийимдү, ак сагалду көдөчилери кожо келгилеген. Аттарынан түшкүлеген. Эки кангыл мөштинг ээзи кийген кийими көк-јажыл, тобого ошкош. Айылчыларын ак јаланга отургузып, аш-курсагын салып, айдат:

— Биске айылчылар түшкен, аштанг амзагар.

Бу өйдө ак кайа күзүрт эдип, јарт јерден јылыжып ачылат. Ак кайанын ээзи база ак сагалду, ак кийимдү.



Көдөчилери база ак кийимдү. Тепшилеринде жүзүн-базын курсактарлу.

— Айылчылар бисти база күндүлеген — деп, Алтай эезининг алдына салат. Талдама курсактар эмтир.

Көспөкчи көрүп отурза, кажы ла жандаган үрүстү сүт курсак жүс такыпка көптөйтөн эмтир. Алтай аракыны амзагылап, мактайт. Аарчы, курут, быштак, талканды амтанду деп мактап ажангылайт.

Одожындагы кара тайганын ээзи база келген. Көдөчилери кожо. Аттарынан түшкүлөп, күндү-күрөөгө отургузат. Кажы ла туунын, кайанын, агын суулардын, аржан суулардын, боомдордын ла агаштардын ээлери көп жуулган. Алтайдын эезин эбире отургылап, аш амзагылап, табыш жок кай уккулайт.

Кайчынын үни там жаранып, «Жанар баатырды» кайлап көндүкти. Бу өйдө туйук сас суунын балыр ээзи келген, ол ого-бого токтобос шулмус эмтир. Көспөкчи көрүп отурза, бу эмеген келип, кайчынын тумчугына айра минип алган отуры. Көспөкчи каткырганын бойы да билбей калган.

Кайчы мыны көрүп ийди. Мыны көргөн кайчы ачынган:

— Сен менин кайыма каткырдын! — Анайда айдала, топшуурын туура салып, кайын токтодып ийерде, ончолоры бу эмеенди арбаган.

Алтайдын ээзи айдыптыр: «Арган таппай, кайчыны ачындырган. Мен сенин арказы жоорлу (шыркалу) адынды кайчыга берип жадым! Азык болзын. Сен жойу жүр».

Анайда айдала, ары болуп атанып жортордо, бастыра туулардын, кайялардын, суулардын ээлери таркай берген.

Эргезинде кайчы, анчы, көспөкчи аннын тозулына чыккан. Кайчы көрүп отурза, ого адыр кара сыгын келген. Адарда, сыгын жыгылган. Анчы ла көспөкчи келип, үчү сыгынды сойор болзо, аннын жардында жаан шырка бар эмтир. Байла, агашка табарган болбайсын деп анчы айдат.

Ол ло тушта көспөкчи түнде не каткырганын, Алтайдын ээзи сыгынды кайчыга бергенин, баалу-шырказын жартап берген. Онон ары үчү ойто эптү-жөптү боло бердилер. Кайчы ойто ло чөрчөк божогончо кайлаар болгон.

Кайчынын кайын кажы ла түнде Алтайдын ээзи, тайгалардын, туулардын, суулардын ээлери жуулып угар болгон.

Јетинчи күн кайлаарда, көспөкчи көрүп отурза, одо-жында кара туунын ээзи бу туунын ээзинен сураган:

— Кайчы барып менин тайгамнан андазын. Алу көп.

Кайды угуп, ончозы ол ачык-жарык күүн-тапты жараткан. Эртезинде көспөкчи кайчыга уккан-көргөнин куучындаган. Анчылар аттарын ээртегилеп, одожындагы кара тайганын колтыгына чыккылап, эки кангыл мөштин төзине келзе, жанында жаан суу агып жат. Бого түжүп, оду салып, ак кыйра буулап, Алтай-Кангайын үрүстеп, жагдап, мургүгендер. Аттарын армакчылап, жапаш саларга беле-тенгендер. Кургак жыгын агаштардан жапаш жазагандар.

Үчү чайлагылап отурган.

Көспөкчи көрүп отурза, бир бала мөшти жыгала, эт илер чакы эдиптир. Олордон озо болгон улустар ол мөштин бүриле жапаш жазагылаган. Бу эки мөштин ээзи экү ыйлажып, айдыжат:

— Бу эмди келген улус ак сагышту, күндүркек, агару улус эмтир.

Агаштын будагын сындырбас. Эски агашла жапаш эткен. Эски, кургап жыгылган агаштан одын эдип одурган. О-о, кудай! Калак-кокый, бу улустаң озо келген ле одуланган улус калжу, кал улус болгон.

Мынайда эр кижии айдарда, эмеен кижии айдат:

— Кудайы жок кал улус бистин чыдап келген жагыс балабысты малтала кезип, кыйнап өлтүрген. Оны кескен кижинин балазы база өскө кижинин колынан өлгөй.

Анайда комыдап, ыйлап ийерде, көспөкчи кижинин көзинен жаш тамырап ага берген. Мыны көргөн анчы ла кайчы сураптыр:

— Бу не ыйлап отураар? Жажырбай айдыгар.

Анайда сураарда, көспөкчи кижии, үшкүрип ийеле, эки кангыл мөштин ээзи, былардан озо келген улус одулу жаткан, кал тенек улус чагал мөшти кезип өлтүргенин куучындашкан. Кудайына бажырып ыйлашканын угала, көзимнен жаш акканын бойым да билбей калдым. Олор бисти ар-бүткенге каршузы жок айылчылар деп мактагылаганын уктым. Калак-кокый, баштапкы одуда каткырганымда мен бойым бурулу. Кудай учун жаманымды таштагар! Экинчи одуга көчүп келеле, эки мөштин эки ээзинин комыдал сыгыдын угала, чыдашпай, ыйлап ийгенимди билбей калдым деп айдып отурды.

Олор үчү ак Буркан кудайына Алтай-Кангай ээзине айдыжат:

— Бис ак сагышту улус. Алтайдын ээзинен сурагы жок ан-куш атпас. Жаш агашты кеспес. Алтайдын ар-бүткенин корырыбыс. Ар-бүткенди корыырга балдарысты да үредерибис!

Анайда айдыжып, мүргүгилеген эмтир.

Ол түн «Жангар баатыр» деп байлу-чүмдү чөрчөгин кайчы оног ары энгирде кайлап баштаган. Кайчы бу чөрчөкти он күнге кайлап божогон тужында, алу андаган.

Кажы ла түнде Алтайдын ээзи, эки тайганын ээзи, туулардын, коюгордын ла суулардын ээлери сүүп уккан эмтир. Кемге канча алу берерин Алтайдын ээзи, кай токтозо ло, жакып, жартайтанын көспөкчи кижиге көрүп, угуп отуратан болгон.

Анчылар, арчымактары алу андардын терези ле аннын эдин коштогон ак Буркан кудайынан, Алтай-Кангай ээзинен алкыш-бийанду жанып келгендер.

\* \* \*

Эмди угар болзо, олардын журттан озо барган анчылар жанып келген. Кулаш деп кижинин адын бөрү туткан. Аткан алузы жок кара жойу жанып келген дежет. Угар болзо, ол көспөкчи, кайчы, анчы болгон тайгада болгоны жарталды. Бала мөшти кал Кулаш андайла, мынайып шорлонып жанганын көспөкчи угала, каршу эткен деген. Ар-бүткенди кичеебей, мөш жыккан учун Алтайдан чыгымду шорлонып жанган эмтирин деп жартаптыр.

## ЧАЙ ЛА ТУРНА

Мынан озо чанкыр Алтайда, күстин күрен бай ойинде, бир боро чай тайганын тепсенгинде жемзеп жүрген. Бу ойдө ол тепсенге жанып брааткан бир үүр турналар түшкен. Мыны көргөн чай качар аайын таппай алаатый берген. Арга жокто турналарла жакшылажып, сурайт:

— Слер кайдан келдигер? Кайдөөн бараадыгар?

Турналар айдат:

— Бис келип, Алтайга жайлап, балдарысты чыдадып алала, түштүктөөн жылу жерге кыштаарга бараадыс.

Мыны уккан чайдын база жылу жерге барып кыштаар күүни келди.

— Мен слерле кожо барып, жылу жерге кыштап аларга

сананып јадым. Слер мени кожо апарзаар — деп, чай, канаттарын кымып, сурады.

Башчы турна айдат:

— Же, көөркий, кышкыда соокто тонуп шыралабай, бисле кожо баралы. Кудай быян берзе, жылу јерге јакшы кыштап алала, јаскыда бисле кожо Алтайга јанып келеринг.

Јөп бүткен. Кенетийин тегерининг түбиненг кара булуттар кайнап чыккан. Јерден куу туман көдүрилген. Ургун жагмыр жаай берген. Турналар кейге көдүрилип учарда, чай кожо ло учкан. Же чайдын учужы турналардын учужына јетпес. Астыгып, учынан ээчий ле учат.

Кандый да тайганын сынына једерде, карануй түн кирди. Турналар кичинек көлгө түжүп токынаган. Чай да түшти. Ол көл јарадынан јем таппады. Көрзө, мөштөрдин ортозында тоолу кызыл тыттар турганын көрди. Тыттарды көрүп ийеле, өдөөн учты.

Мөштөрдөн, тыттардан чай јемзенип, тойо ажанып алды. Ажанып алала, кызыл тыттын будагынын төзине отурып, уйуктай берди.

Турналар чайды таппай калды. Эртезинде, таг адарда, тегери аяс турды. Турналар кейге көдүрилип, тайганы эбире учуп, чайды бедреп таппадылар. Олор түштүктү көстөп, учкулай бердилер. Чай ойгонып келер болзо, күн жагы ла кырдан јаркындалып чыгып келген эмтир. Көлдө турналар јогыла. Чай «корт, корот» эдип, көлди эки эбире учты. Мөштү којор тууны эки эбире учты. Эш ле неме јок.

Астыгып калган чай турналарды табар аргазы јок. Ол түндү-түштү үч күн ыйлайла, эки көзи кып-кызыл болуп калган.

Оног ло бери чай ла турналар најылашпас болуп калган эмтир.

## БОРСЫК

Мынан озо Алтайда јети карындаш јуртаган эмтир. Олордын јаан аказы Борсык, Айу, Бөрү, Јеекен, Түлкү, Шүлүзин, Жоон-Мойын.

Бистинг јараш чагкыр Алтайда, агаш-ташту тайгада, аржан суунын јанында, тырмакту јети карындаш күстинг күрен бай ойинде түниле ойын-јыргал өткүрген. База ла көргүлезе, таг ада берген. Айу айдыптыр:

— Акыр, карындаштар, түниле ырғап, арып калдыс. Бу тайганын сыртына чыгактар. Серкиректе амырап жаткан сыгын учураза, ончобыс үлежип, тойо ажанарыбыс.

Айунын ол айтканыла ончозы жөнсингилей берди.

Јети карындаш сынга чыккылап келерде, таскылда, жалбак таштын јанында адыр кара сыгын јадыры. Мыны көргөн Түлкү айдат:

— Бистин бөкө акабыс Айу озо тутсын. Онон бис арадаарыс.

Борсык күркүрөп айдат:

— Түлкү, сен жүүлип турун ба? Слерлердин эн јаан акагар мен Борсык инем! Јааннын сөзинен чыкпайтан. Көрзөгөр, менин балтырларым кандый күчтү! Мен кејиринен ле тутсам, үзе тартарым!

Је Борсык, чын ла, тырмакту андардын аказы болгон эмтир. Ол өгөлөп барала, жалбак таштын үстинен калырга турарда, Бөрү мен озо, Шүлүзин мен озо дејип, сөскө киришкен. Је Борсык айдыптыр:

— Јаан аказынын сөзин слер угар учурлу. Мен озо! — дейле, жалбак таштын үстинен сыгыннын бажына калып, мойңына кадалган. Сыгын уйкудан чочыйла, Борсыктын бажына теберде, ол тоолоно берген.



Сыгын тура жүгүрип, коюгорды ажыра элес эдип мантай берди.

Борсыктын мандайынан кан агат. Айу ачынала, огырарда, Алтай-Кангай жаңылана берди. Бөрү коркыйла, сыгыннын кийнинен мантаган. Јеекен коркыйла, жадык кырлап, аралга кирген. Түлкү коркыйла, аралдөөн кирген. Шүлүзин коркыйла, агашка чыккан, Јоон-Мойын коркыйла, номоннын ичегенине кирген.

Бу јети карындаш азыйгы өйлөрдө тапканын үлежип јийтен карындаштар болгон. Нак карындаштар болуп жүргендер. Бу јеткерлү, шорлу түбектен улам ол јети карындаш кажызы ла тангынан курсактанар болуп калган.

Ол өйдөнг бери Борсыктын мандайынан ак түк өскөн. Мандайы манкан болуп калганы ол дежет. Онын учун алтай кеп сөстө «Борсык бойынын манканын бодонбос» деп айтканы ол эмтир.

## ИИТ ЭМЕС БОЛЗО

Кудай, јер-јенис бүдерде, озо ло баштап өзүмдерди јайаган. Оног тындуларды јайап баштаган эмтир.

Кудай озо ийти јайаган. Оног кижини. Ийти јайаарда, онын тынын табала, тындандырып салган. Је ол өйдө иitte түк јок болгон. Кызыл јылагаш. Ииттин кийнинде кудай кижини јайаган. Је база ла бир јаан сурак: ого тын кийдирери.

Кудай чеден эткен. Ол чеденле кижини чедендеп салала, итке акту күүннен айткан:

— Кижини тындандырып ийзем, сен кижинин чындык нөкөри болорын. Мен кижиге тын бедреп барайын. Сен кижинин јанына тынар-тынду јууктатпа. Эрлик келзе, јууктатпай, оны тишле јара тарт! — деп јакыды.

Эрлик, кудай кижиге тын бедреп барганын билип ийеле, келген ле. Иит үрүп чыккан:

— Мен сени јара тартарым!

Эрлик мекеленип айткан:

— Мен сеге элебес-јыртылбас кийим, божобос-түгенбес курсак берерим. Мен кижиге јууктабай, ыраагынан ла көрөйин.

Мындый эрмекти угуп, иит јөпсине берген. Эрлик јаткан кижиге јууктап келеле, комыргай ажыра онын көчүги дөөн үрүп ийеле, кижиге тийбей јүре берген.

Кудай кижиге тынды табала једип келерде, кижитынданып калган эмтир.

Сен Эрликти кижиге не божоткон? — деп, кудай ийттен сураган.

Ийт кудайга айткан:

— Эрлик айткан: мен кижини тутпай, ыраагынан ла көрөйин. Көргөн учун мен сеге элебес-јыртылбас кийим берерим, божобос-түгенбес курсакту болорын. Анайда айдарда, мен јөпсинип ийгем. Ыраагынан ла көргүскем. Эрлик јүре берерде, кижитындана берген. Эмди оны ары-бери божотпой турум.

Кудай ийтке айткан:

— Эрлик сеге элебес-јыртылбас деп берген кийими түктү тере болор. Божобос-түгенбес курсак дегени ол кижинин богы болор. Ургүлјиге сен кижинин каруулчыгы болорын. Је канайдар, кара баш менин, куу баш Эрликтин болотон туру — деп, Кудай комыдайла, экелген тынын чачарда, арчын, кырчын, мөш, чиби, јойгон деп јажыл агаштар болуп калганы ол дежет.

Эрликтин кижиге кийдирген тыны ол аспак, тал, јырааларла түнгей болуп өскөн дежет. Ийт Эрликти кудай келгенче кижиге јууктатпаган болзо, бу ла кижитөш агаштый мөңкүлик болор эди. Узак јаш јажаар, ас балдар азыраар эди.

## КИЖИНИНҢ НОКӨРИ

Бу та кажы өйдө керек болгон болбогой.

Бистин Туулу Алтайда аба чөлдөң Ак-Таш деп ак кайалу тайганын колтыгына тогус балалу Кара деп кижитөчүп келген, эмдиги өйдө ол кобынын оозын Улус-Чаргы дежет.

Кара, балдары көп кижитөчүп, бу ак кайа-ташту тайгага јүрүп, анга-кушка байлык јерге андап, јемзеп азырангадый деп төчүп келген. Агын суузы да балыкту. Онын учун төчүп келгени ол эмтир.

Кара бир күн андап барган. Ол Улус-Чаргы деп өзөктин бажына чыккан. Сынды сындап барарда, меес јанында којогордын алдында ак кайа таш турган. Бу таштын алдына келерде, јалбак таштын үстинде көп алтын мызылдап јаткан. Кара сүйнеле, алтынды јууп, кабыра кучактанып, үстине көңкөрө јадала, ыйлай бертир.

Өрө көрзө, ак кайанын алдында алтын тайакту, ак бөрүктү, ак сагалду, алтын-мөнгүнлө чүмделген ак кийимдү кижиги турган.

— Бу сен не ыйлап турун? — деп, ол кижиги сураган.

Кара айткан:

— Мен тогус балалу, жокту кижиги. Көп алтын табала, сүүнгениме кудайыма бажырып, ыйлап турбай.

Ак сагалду кижиги айткан:

— Мен бу жаан тайганын ээзи эдим. Сен менин алтынымды менен сурак жокко не аларга турун?

Кара, жерге жаба мүргүп, сураган:

— Кудай учун меге килеп, бир ууш алтын берзегер? Акча-жөөжө эдип, балдарымды кийиндирип аларга.

Алтайдын ээзи айдыптыр:

— Сен жан. Бойунгынын чын нөкөрүндү экелсен, бу алтынды ончозун аларын.

Кара сыр жүгүрүклө айлына жеткен. Нени көргөнүн эмегенине айткан. Экү улуска айтпас деп жөптөшкөн.

Тагла экү алтын тапкан жерди көстөп, сынга чыккандар. Күн кыр бажына чарчап тийерде ле ак кайага једип келгендер. Көрөр болзо, јалбак таштын үстінде алтын јогыла. Эмеени атыланып чыккан.

— Ырызын ычкынган ийт! Бир ууш алтынды карманына (өчкөнгө) сугуп алзан кайдар! — деп, өгөөнүн арбай берген. Је арга јокто курут үлежин, ажанып алгандар.

Эмеени өбөөнүнүн бажын бийтеп отурганча, өгөөнү уйуктай бертир. Бу өйдө ак кайа күнүрт эткен. Эмеген көрүп отурза, јарт кайа јылыжып ачыларда, ак кийимдү, ак сагалду, алтын-мөнгүн чүмдү алтын тайак тайанган, айга-күнге мызылдаган кижиги чыгып келген. Уй кижиги өбөөнүн ойгозор аайын таппай, отура калыптыр.

Бу ак сагалду, бастыра бойы мызылдаган кижиги эмегенге јууктап келеле, сураптыр:

— Слер не керектү келген улус?

Эмеген айткан:

— Менин өгөөним мынаг алтын тапкан. Бис оны аларга келеристе, мында алтын јогыла.

Эмеген анайда айдарда, карган өрөкөн айдыптыр:

— Мен Алтайдын ээзи. Алтын менин. Бу алтынды слерге берип ийзем, өгөөнүн аракыга кирер. Оног өскө кижиги алар. Сен балдарынла өскүс артып каларын. Мен сеге бычак берейин. Бу бычакла оны бычактап салзан, алтын сеге де, балдарынга да једер.



Ол сөстөрдү угуп, эмеген бычакты алып, көрзө, алтын сапту эмтир. Сананып отурза, чын ла, өгөөни сүүнип, байып, аракыга кирер, оног јаш эмеген алар. Сананала, өгөөнин бычактаарга бычагын талайып ла келерде, байагы өрөкөн онын бычакту колун тудуп алала, өгөөнин ойгоскон. Өгөөни ойгонып келзе, эмегени бычагын талайып алган отурды.

Өгөөни аайланып болбой отура калган эмтир.

Алтайдын ээзи айдат:

— Көрзөн, сенин эмеенин сеге нөкөр эмес турбай.

Алтайдын ээзи јалбак ташты көдүрип ийерде, алтындар анда мызылдажып јаткан. Ойто јабып ийеле, айткан:

— Эмди јаныгар. Чын нөкөриң экелзен, алтынды аларың.

Алтайдын ээзи анайда айдарда, олар экү арга јокто ыйлай-сыктай, јангылаган. Айлына јангылап келеле, алтын керегинде куучындашкан. Өскө улуска айтса, нөкөр болгон кижини алтынга болуп өлтүрөрдөн аябас. Онын кийинде эмеени айдыптыр:

— Балдарыңнын бирүзин кожо апарзан.

Олордын кичинек кызычагы айдыптыр:

— Ада, слердин нөкөригер бу бистин тайгыл ине.

Ончолоры каткырыжыптыр.

Эмегени айдыптыр:

— Айса болзо, чын ла, ийттин балазы кижинин чындык нөкөри болбозын. Чын ла, бу күчүкти кожо апар. Кудайдын болужыла ырыс болуп, алтын-јөбжө келижерден маат јок.

Эмегени анайда айдарда, Кара күчүкти кучактанып алып, ойто ло танла ак кайаны көстөп, ууланып баскан. Кезик јерге күчүкти эчидип алып, кезикте ого килеп, кучактанып алып барган.

Күн чарчап, кыр бажына белтирлей тийерде, арыпчылап калган Кара ак кайанын јанына једип келген. Көрөр болзо, ак кайа айга-күнге мызылдаган, алдындагы көргөнинең јараш эмтир. Алтайдын ээзи алтын тайак тайанган мында туру.

Кара јууктап келген. Бөркүн суурып, тизе јенгил чөөдөгөн, сол колтыкка бөркүн кыстанып, тили чечен алкап, јерге јаба мүргүп, айдыптыр:

— Је, чын нөкөримди экелдим. Алкыш-быян беригер.

Алтайдын ээзи айдыптыр:

— Кижини кудай јайаарда, ийт кижинин каруулчыгы

болгон. Оног бери кижиле ийт чындык нөкөрлөр. Же, алтынды ал. Откүре байыркабай, өйлү-кемдү тузаланып, балдарынды чыдат.

Алтайдын ээзи анайда жакыйла, ачык эжиктөөн кирерде, кайа таш бир жерде жик жок болуп жабыла берген.

Кара алтынды бөрүкке уруп, оройло, баштыгына сугуп алып, ийдин ээчидип алган айлы-журтына једип келген. Алган эжи, азыраган балдары аякка толо алтынды көрүп, айдары жок сүүниптир.

Оног ло бери Кара акча-јөөжөгө јединип, ондолып, балдарын да бичикке үреткен. Ол өйдөнг ала балдары да байып, јыргап, јуртай берген эмтир.

### ЧЫМАЛЫ ЛА БАКА

Мынанг озо та кажы чакта болгон керек болбогой. Чымалы-күзүрүм кин албаты болгон эмтир. Јер телекейдинг үстинде түби жок чак болордо, Уч-Курбустан кудай оморды соокко до, изүге де кырылбас чымалы эдип кубултып салыптыр.

Бакалар мынанг озо чактарда база албаты болгон. Јер үстинде јаан өрт чыгарда, кудай оморды бака эдип кубулткан. Оног ло бери бакалар туйук сууларда ла көлдөрдө тынын аргаданып, курсактанар болуп калган дежет.

Бу эки тындулар бой-бойынынг тилин јакшы билер болуп калган эмтир.

Бир катап чымалы тuzалу иш бедреп јуртынанг ыраак барган. Онойып јүргенче, кенетийин тегери бүркелип, мөндүрлү ургун јааш јааган. Јааш өдө берерде, туман турган учун, чымалы айлын таппай јер сайын база берген. Тенип.

Ого бака туштаган.

— Бу јаман јут күнде јангыскан кайдөөн бараадын? — деп сурады.

Чымалы ајдат:

— О-о, кудай ла дезен база! Канайдар, иш-тош бедреп јүрбей база. Нөкөрлөримненг астыгып, азып-тозуп јүрүм. Бараксан сен качан да кижиле болгон. Мен де канча чактарданг озо кижиле болгом ине. Мени айлы-журтыма јетирип салзанг. Антыгарлу најы болорыс — дейт.

Мыны уккан бака ајдат:



— О-о, кудай! Азып-тозуп жүрген көөркийге болушпас аргам жок. Же кайдөөн сени апарайын?

— Бу кырдөөн чыксабыс, менинг айлым чолтык жоон тыттын төзинде эди.

— Ондый болзо, меге минип ал. Мен түрген барарым. Айлынды танып ла ийзен, кыйгыр! — деп, бака айтты.

Чымалы, бакага мүргүп ийеле, түрген жорголоп, баканын жардына чыгып алды. Бака кырды өрө калып, мантай берди. Анча-мынча болбоды, бака болчок кырдын эдегинде агаштарга једип келди. Чымалы чолтык тытты көрүп ийеле, кыйгырды:

— Ол чолтык тыттөөн! — дейт.

Бака чолтык тытка једип келди. Чымалылар баканы курчап келди. Баканын үстинен чымалы кыйгырат:

— Токтогор! Токтогор! Эй карындаштар, мен азып-тозуп, јутка шыралап жүреримде, бака мени экелген. Кудайдын болужыла бака меге јолыккан!

Мыны уккан чымалылар баканы эбире тургулап, кыймык жок аярып көргүлөйт.

Чымалы баканын үстинен түргөн мантап түжеле, чымалыларга айдат:

— Аржанынан кудай болужып, меге бака көөркий жолыгала, мени жүктенип экелди. Баш болзын! Кудай алкыш берзин!

Чымалылар бар-жок курсагын жууп, баканы күндүлөйт. Бака тойоло, алкыш-бийан айдат. Чымалылар агаштардын бүрлерин жууп, бакага жылу төжөк салдылар. Бака жылу конуп алды.

Эртезинде баканы, күн чыгарда, күндү-күрееле азырап ийдилер. Бака жанарга тергенерде, чымалылар үйдешти. Бака ологго айдат:

— Мени күндүлөп, жымжак жакшы төжөккө кондырып, эмди үйдештигер. Эмди бис антыгарлу нажылар. Ончогор менин үстиме чыгыгар! Менин айлым бу ыраак көрүнип жаткан көк көөлмөк көлдө. Мен слерди сүреен жакшы күндүлеерим.

Чымалылар баканын үстине чыгып, чогулып алдылар. Бака секирип, калып, көөлмөк көк көлгө жеделе, айдат:

— Эмди түжигер!

Чымалылар түжерде, бака айдат:

— Слер мында мени сакыгар. Мен көлдин түбинен көп алама, амтанду курсак экелейин.

Чымалылар жаным жерге чогулып, отура бердилер. Бака «бак» дейле, көлдөн калып ийди. Бака жок ло жок. Чымалылар бир күн сакыган. Эки күн сакыдылар. Үч күн сакыдылар. Бака жок ло жок. Чымалылар үч күн куру болгондор. Онын учун курларын тын тартып, курчанып ийеле, төстөктин үстинде чолтык тыттын төзиндеги айыл-журтын көстөп, базып ийдилер.

Ол өйдөн бери бака ла чымалы нөкөрлөшпөс болуп калгандар. Онон ло бери чымалылардын бели чичке болуп калганы ол дежет.

Бака да, чымалы да кудайлу эмтир, балдар.

## АЛТАШЫБЫСТЫН АЛТЫН ЧУМДУ СОСТОРИНЕН

### ТЫНДУЛАРДЫН ВЕЛГЕЗИ

Кышкыда томыртка деп куш соок тагла агаш чокуп, торкырап турза, кар жаар.

\* \* \*

Тийинг ичеенинен чыгып мантабай, јада берзе, узак  
өйгө јут болор.

\* \* \*

Канатту чымылдар кейге көдүрилип учуп турза, јут  
болор.

\* \* \*

Чымылдар түште кыймыражып, тындуларды ла улус-  
ты тиштеп турза, јут болор.

\* \* \*

Сыгырган түште сыгырып турза, јут болор.

\* \* \*

Көрүк јайгыда «сурук-сурук» деп эдип турган болзо,  
эртенгизинде јут болор.

\* \* \*

Адарулар јем бедреп барбай, төңөжинен айрылбай  
айланыжып, учураган ла тындуларды чагып турган болзо,  
јут болор.

\* \* \*

Чибининг ле мөштинг төзинде сеерткиштер түште кый-  
мыражып, кижини тиштеп турза, јут болор.

\* \* \*

Күүк түште этпей, тагла, энгирде эдип турган болзо,  
каанг аяс болор.

#### АТТЫНГ БЕЛГЕЗИ

Ат тескери тумчугыла тартынып, шоокырып турза,  
јут болор.

### КОИДЫН БЕЛГЕЗИ

Айас изү күнде койлор тебееге јатпай, тоқыназы јоктон јелгилеп, отоп турза, јут болор.

\* \* \*

Койлор ло эчкилер ала күне сүрүжип турган болзо, кыска өйлөргө јааштар болорынын белгези.

### УИДЫН БЕЛГЕЗИ

Айас күнде уйлар јерине тоқынап јатпай, мантажып, сүзүжип турган болзо, ургун јут болор.

### ИИТТИН БЕЛГЕЗИ

Ийт айас күнде өлөнг отоп, јип турза, јут болор.

\* \* \*

Ийт јут күнде кара суудан эмезе агын суудан суу ичип турган болзо, каанг, айас болор.

\* \* \*

Туранын көзнөги терлеп, сууланып турган болзо, јут болор.

\* \* \*

Јутты кижиде белгелеер. Айас күнде кижинин үйе-сөөгиде сыстап, ала күнге чагы чыгып турза, уйкузы келип турза, јут болор.

### ЧОЧКОЛОРДЫН БЕЛГЕЗИ

Айас күнде чочколор чынгырыжып, мантажып, согу-жып турган болзо јерсү јут болор.

### ЈЕРДИН БЕЛГЕЗИ

Јааштын кийинде солоңы суу ичинде турза, јут болор. Солоңы тескери турза, узак өйгө јут болор.

\* \* \*

Туйук көлдөрдөн, суулардан туман чыкса, јут болор.

\* \* \*

Айас күнде салкын јокко кургак өлөн-чөп лө тобрак эзинле айланыжып, эмештенг өрө көдүрилип турган болзо, салкын-куйунду, јаашту јоткон болордон айабас.

Кышкы айас күнде салкын јогынанг ак јердинг кары эзинге бойы ла јердег бурт эдип, өрө көдүрилип, ары-бери ойноп, айланып турза, бир-эки күнге јетпей шуурган-јоткон болорынын белгези.

\* \* \*

Кобы-јиктердинг суулары сооло берзе, каанг болорынын белгези. Күйгек те болордонг маат јок.

\* \* \*

Таштан суу чыкса, каанг болор.

\* \* \*

Каанг түште јердег јааштыг чойлошкондоры чыгып, кыймыражып јатса, јерсү јут болор.

#### АЙДЫНГ БЕЛГЕЗИ

Јайгы ай бир јангыда көрүнер  
Кышкы ай үч јангыда көрүнер.  
Ай түп-түс, апагаш көрүнзе, ай туркунына айас турар.

\* \* \*

Ай чала кыйа, саргартым көрүнип чыкса, кезек өйгө јут болор.

\* \* \*

Ай чалкойто, чике эмес, туура, сары өнгдү көрүнип чыкса, узак өйгө јут болорынын белгези.

\* \* \*

Ай кулактанып, эбире сологылу көрүнип чыкса, узак  
өйгө соок болорынын белгези.

\* \* \*

Айдын келтегейи кулактанып, сологы болуп чыкса,  
узак эмес өйлөргө соок болор.

\* \* \*

Ай сологыланып апса, узак өйгө жылу болор. Ай  
соокты кожо апарган дежер.

#### ӨЗҮМДӨРДҮҢ БЕЛГЕЗИ

Айас күнде кайыг агаштардын жалбрактары чыктып  
турган болзо, јут болор.

\* \* \*

Чиби агаштын будактары төмөн салактап, жабызай  
берзе, узак өйгө јут болор.

\* \* \*

Күскиде буланат өлбөнүн бажы эзинге буркурап  
турза, кар јаар.

\* \* \*

Чибинин будактары кемине једип, көдүрилип калган  
болзо, айас болор.

#### БУЛУТТАРДЫҢ БЕЛГЕЗИ

Чел булут. Чийлү узак өйдиг бажында јут болор.

\* \* \*

Јаш булут. Айас күнде эртен тура күннин көзин жука  
ак јаш булут туй бөктөн ийзе, ол ло күн јаш јаар.



\* \* \*

Јаш булут тайгадан тенгериге тартылып келзе, энгирден ойто күн чыгарбай јааш жаар.

\* \* \*

Узак өйгө жааш жаайла, түштин кийнинде булуттар бөлинип, карын-жуу чылап болчок-болчок, оогош болуп ооктолып, тенгериге јайыла берзе, айас болорынын белгези. Је каан айас эмес, аламык булуттарлу айас күн болор.

\* \* \*

Күндеп-јаап, айазып-јаап турза, аламык жааш деп айдып јат, ол эмезе кезек өйдин јаажы деп. Мындый јааш улуска чаптыгын јетирет — чапкан чабынды кайылтат.

\* \* \*

Түштүктен јылу салкын соксо, айас, јылу күн болорынын белгези.

\* \* \*

Күннин түндүк јанынан соок салкын соксо, јут болор. Бу өйлөрдө узак айас күндер турган болзо, мындый салкыннын кийнинде јаан јоткон, мөндүрлү тын жааш болордон айабас.

\* \* \*

Узак өйгө јут бололо, түштен ала булуттар козыр-козыр болуп, тайгалардөн тартылып, тайгаларга отурып турза, узак өйгө айас болор.

\* \* \*

Тайгадан булуттар өзөкти төмөн түжүп, там ла калынжып турза, узак өйгө јут болор.

\* \* \*

Айас күндер турала, энгиргери тенгериде каа-јаа јаан

kozyр булуттар табылып, тайгадöөн жылып, күнле кожо  
жоголып турган болзо, күйгек болорынын белгези.

\* \* \*

Энгирде улай ла күн кызыл туманга бүркедип ашса,  
күйгек болор.

\* \* \*

Күскиде узак јут бололо, энгирде јерден туман öрö  
көдүрилип, эртен тура күн чыгып турза, јерге түшсе —  
айазар. Је јерге түшпей, тегери кууп чыкса, узак öйгö јут  
болор.

### ЖЫЛДЫСТАР

Түнде жылдыстар көп чокту мызылдап көрүнзе, соок  
болор.

\* \* \*

Жылдыстар öчöмик ле ас көрүнип турза, жылу болор.

\* \* \*

Мечин деп жылдыс түнде јарт, мелтирежип көрүнип  
турза, ачу корон соок болор.

### АШ БУДЕРИНИНГ БЕЛГЕЗИ

Кыштын баштапкы соокторы тужында агаштар тууны  
эдектей кырутыза, öзök ичинде аш ла јиилектер јакшы  
бүдер дежет, бийик јерде — коомой.

\* \* \*

Агаштар тууны тал-ортолой кырутыза, кобы јерлерде  
аш јакшы бүдер. Мындый жылды орто жыл деп айдар.

\* \* \*

Агаштар туунын бажыла кырутыза, жылу жыл болор,  
өзök тө ичинде, бийиктей де јерлерде аш ла јиилектер  
јакшы бүдер.

\* \* \*

Оркөнинг куйругынын кылга түктери, жаскыда атраш, жараш болзо, бу жыл күскиде кыралап салган аштын мажагы база андый ок тирү, жаан болор.

\* \* \*

Оркөлөрдиг куйруктары шылбык болзо, салган арбабуудайдын мажактары андый ок шылбык, өлү болор.

### КУЗУКТЫН БЕЛГЕЗИ

Мөш агаштын эзендеги жылда бүдетен кузугын быжылгы эзликтен билетен. Эзлик быжылгы жылда канча ла кирези көп болзо, эзенде кузук ончо ло кире көп болотон эмтир.

\* \* \*

Кузук бир жыл бүтсе, үч жылга улай бүдер. Аш база бир жыл жакшы бүтсе, үч жылга улай жакшы бүдер деп озодо улус айдатан.

\* \* \*

Кузук жакшы бүтсе, аш коомой бүдер, аш жакшы бүтсе, кузук жок болор дежет.

\* \* \*

Көрүктин ле тийингин куйруктары барбак, кылгазы жараш болзо, ол жыл кузуктын сайы тирү, жакшы болор. Тийингин ле көрүктин куйругы шыйбын болзо, кузук ол жыл өлү, коомой болор, туманга алдыртып, соолып калар.

### КҮННИН БЕЛГЕЗИ

Күн чыгар алдында танла чел булуттар кызарып турза, эки-үч күннен јут болорынын белгези.

\* \* \*

Күн кызыл чел булутка туттурып, чалып чыкса, эртезинде јут болор.

\* \* \*

Күннинг көзи көрүнбей, калың кызыл булутка бүркө-  
лип, бозомтык болуп чыкса, ол ло күн јут болорынын  
белгези.

\* \* \*

Күн кулактанып чыкса, эмезе күннинг кулак солоңызы  
келтейинде болзо, соок болор.

\* \* \*

Күннинг солоңы кулагы күннинг эки јанында болзо, бу  
јаңырган айда улай ла соок болорынын белгези.

\* \* \*

Күн эбире солоңыга курчадып чыкса, улай ла јут  
болорынын белгези.

\* \* \*

Күн солоңыга курчадып ашса, келер өйдө узак айас  
болорынын белгези.

\* \* \*

Күн ажар алдында булуттар кызарып, күнле кожо  
ашса, эртезинде айас болорынын белгези.

## ЧЕЧЕН ЛЕ КӨӨРӨМ

КӨӨРӨМ:

Чеченингле чет кезеринг бе?  
Чегингле туу антарарынг ба?

ЧЕЧЕН:

Чечен мылтык чечен тийер,  
Чечен өртөй алар.

КӨӨРӨМ:

Алтай үстин алты айлангам,  
Алты айры сыгын аткам.

ЧЕЧЕН:

Кызыл эдин түгенип калар,  
Кызыл жүзин кугарып калар.

КӨӨРӨМ:

Челдеер эт бербезим, најым.  
Чечен тилинге адып жи.

ЧЕЧЕН:

Карамдаганын — кара ийттин,  
Кысканганын — кызыл ийттин.

КӨӨРӨМ:

Ан да агыртып билерим,  
Айа да тартып билерим.

ЧЕЧЕН:

Эрдин эргеги ус,  
Этпестин эрмеги жүс.

КӨӨРӨМ:

Уулым менин кырачы,  
Тууга чыкса ангчы.

ЧЕЧЕН:

Уй тенек уулын мактаар,  
Кал тенек катын мактаар.  
Көөрөм, чечеркебе көп,  
Ичкери өдүп чай ич.

КӨӨРӨМ:

Чет кес деген эмес,  
Чай ичерге төргө чыкпай.

ЧЕЧЕН:

Жаманнын көзи — төрдө,  
Жалкунын көзи — курсакта.

КӨӨРӨМ:

Кыдырмак койу чай турбай.

ЧЕЧЕН:

Көөрөгөнчө, кожондожоок.

ЭКУ ЈАБА:

Копто коомой бар эмей,  
Кожондо коомой јок эди.  
Јабарда јаман бар эмей,  
Јагарда јаман јок эди.

### КЕП СӨСТӨРДИҢ ОЙГОРЫ

Мен бу кеп сөстөрдү эмдиги өзүп јаткан јаш үйеге учурлайдым. Олордо албатынын ойгоры, ченемели јуулган. Олордын учурыла балдарды таскадар, јакшы кылык-јанга үредер учуры јаан. Озодо јаан улус көчө-талкан эткенде, јерге бир болчок чарак түжүрбейтен. «Јердеги бир чарак кудайга кунан койдый көрүнөр, кинчек болор» дежип, бисти тердиретен эди. Аш-курсакты үреп чачпас, ого чебер болор күүнге баланы јаштан ала таскадатандар. Јаан улустын айтканын угатанына, олорды тоойтонына, удура керишпейтенине база кичинектен ала үредетендер. Оогош балдар јастыра кылык этсе, јаңыс ла ада-энези эмес, өскө дө улус ай-уй деп токтодып, керек болзо, кезедип те туратандар.

Мен өскөн уур-күч өйлөрдө балдар јаан улусла кожо бастыра иштерде туружатан. Јаштан ала ишке таскайтан.

Үредүчилер, эне-адалар, анчада ла баштапкы класстардагы балдарды үредип-таскадаачылар, бу кеп сөстөрдүн учурын балдарга јартап, айдып туратан болзо, јакшы болор эди.

1. Кеп сөстө төгүн јок,  
Кей сөстө чыны јок.

2. Билерге бир сөс,  
Билбеске мун сөс.

3. Алын туйгак кайда базар,  
Кийин туйгак ого базар.
4. Кожончыны калык сүүр,  
Копчыдан калык чөкөөр.
5. Мал азыраганы байыыр,  
Бала тапканы ырыс табар.
6. Жакшынын сөзин жаап ук.
7. Кижининг ады терчил,  
Кижининг кийими кирчил.
8. Кижининг ады ат болбос,  
Киштеп-киштеп јана берер.  
Кижининг эжи эш болбос,  
Ойноп-ойноп, жүре берер.
9. Уйалбаза, кам болор.  
Жалкурбаза, ус болор.
10. Јаманнын колына бергенче,  
Жакшынын колына чач.
11. Көк темирди сула,  
Көк тенекти көкит.
12. Көк темирди сулазан,  
Сынарын билбес.  
Көк тенекти көкитсен,  
Өлөрин билбес.
13. Суунын терен-тайызын билбей,  
Өдүгинди суурба.
14. Акту күчинг — агару.
15. Ууры — уйат.
16. Узун эдек бутка оролор,  
Узун тил башка једер.
17. Ак сагыштуны албаты мактаар,  
Кара сагышту кинчекке кирер.
18. Көп бололо, чөп болгончо,  
Ас бололо, чоң болзын.
19. Аш ичкенче мендебе,  
Атка минзен, токтобо.
20. Јиген јаак кызарбас,  
Јидирген јаак кугарбас.

21. Кызыл эдин божоп калар,  
Кызыл жүзинг артап калар.
22. Кожончынын ижи жылгыр,  
Комысчынын ижи жылбас.
23. Жаражы жараш ла,  
Жаңы кандый болбогой.  
Кызылы кызыл ла,  
Кылыгы кандый болбогой.
24. Туйук сууда балык бар.  
Түнгсейгенде кылык бар.  
Жылмай сууда балык бар,  
Жылбындушта кылык бар.
25. Жаңыс кижиги жалынчак,  
Эптү кижиги эпчил.
26. Жошкынды жеткер сакыыр.
27. Жакшыга жон килеер.
28. Жоннын мойны жоон.
29. Эдердин эргеги ус,  
Этпестин эрмеги көп.
30. Жаңын жакшы болгожын,  
Жараш чөөчөй колында.  
Жаңын жаман болгожын,  
Жалбак камчы жардында.
31. Армакчыдан ат өлбөс,  
Айттырганынан кижиги өлбөс.  
Соодудан ат өлбөс,  
Соктырганынан кижиги өлбөс.
32. Билерди үретпе,  
Билбеске тыгыба.
33. Жалку күн ажарын сакыыр,  
Иштенкей күн чыгарын сакыыр.
34. Көөрөмнинг көзиги көгөрөр.
35. Ийтке ле балага болушсан,  
Айылдаш болбозын.
36. Бир ийт көрүп үрзе,  
Жүс ийт көрбөй үрер.



## БАЖАЛЫКТАР

Алтайдын ойгор чөрчөкчизи . . . . .	3
Алакан ла онын уулдары . . . . .	5
Эки баја . . . . .	13
Анчы . . . . .	15
Эрте, Эрке, Эргек деп карындаштар . . . . .	17
Жокту Адучынын ырызы . . . . .	30
Бай ла жалчылар . . . . .	35
Кайчы-Мерген . . . . .	40
Уч оро . . . . .	49
Јети бөрү ле сүмелү түлкү . . . . .	53
Айу ла сүмелү түлкү . . . . .	55
Керик байды кезеткени . . . . .	57
Кайчы ла көспөкчи . . . . .	64
Чай ла турна . . . . .	67
Борсык . . . . .	68
Ийт эмес болзо . . . . .	70
Кижинин нөкөри . . . . .	71
Чымалы ла бака . . . . .	74
Алтайыбыстын алтын чүмдү сөстөринен . . . . .	76
Кеп сөстөрдin ойгоры . . . . .	86

Ялатов Николай Кокурович

СКАЗКИ ГОЛУБЫХ ГОР

На алтайском языке

Художник Ортоңулов К. И.

Редактор Шинжина З. Ш.

Худ. редактор Ортоңулова В. И.

Тех. редактор Манышева Е. К.

Кооректор Торбокова А. К.

Сдано в набор 19.05.93. Подписано к печати 15.01.94. Формат 60×84<sup>1</sup>/<sub>16</sub>. Бумага офсетная. Гарнитура балтика. Печать офсетная. Усл. п. л. 5,11. Уч.-изд. л. 4,8. Тираж 2000 экз. Заказ 2316.

Книжное издательство «Юч-Сюмер» Республики Алтай, г. Горно-Алтайск, ул. Горно-Алтайская, 36.  
Горно-Алтайская типография, пр. Коммунистический, 35.

